

Nawojka Cieślińska-Lobkowicz

nawojka.lobkowicz@gmail.com

 ID 0000-0002-8646-258X

<https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2023.762>

Zbierać, aby zniszczyć. Zagłada niemieckich i polskich żydowskich bibliotek naukowych¹

Streszczenie: Żydowskie biblioteki naukowe powstały jako skutek oświecenia żydowskiego i zrodzonej w jego następstwie judaistyki. Stanowiły one fundament tej dynamicznie rozwijanej przez żydowskich badaczy nowej dziedziny wiedzy. Przedmiotem artykułu jest historia trzech bibliotek niemieckich: jednej we Wrocławiu i dwóch w Berlinie, oraz czterech w II Rzeczypospolitej: jednej w Warszawie, dwóch w Wilnie i jednej w Lublinie. Po przedstawieniu tych naukowych żydowskich księżnic od ich założenia po dojście Hitlera do władzy (1933 r.) i – odpowiednio – do wybuchu wojny, autorka opisuje ich losy w latach panowania nazistów. Zamknięte, skonfiskowane, zniszczone, splądrowane, wywiezione, wykorzystywane w perwersyjny sposób – wszystkie siedem przestało istnieć. Tematem kolejnej części artykułu jest powojenny podział ocalałych z tych żydowskich bibliotek woluminów. Artykuł zamykają refleksje dotyczące badania proveniencji ocalałych książek, rozproszonych w zbiorach na kilku kontynentach, jako o sposobie uratowania od zapomnienia bibliotek, z których pochodzą.

Słowa kluczowe: Jüdisch-Theologisches Seminar Fraenckel'scher Stiftung zu Breslau – Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, Berlin – Bibliothek der jüdischen Gemeinde zu Berlin – Główna Biblioteka Judaistyczna przy Wielkiej Synagodze, Warszawa – Biblioteka im. Mathiasa Straszuna, Wilno – Jidiszer Wisnszaftlecher Institut (JIWO/YIVO), Wilno i Nowy Jork – Jeszywas Chachmej Lublin (Uczelnia Mędrców Lublina) – nazistowska grabież – powojenna polityka restytucyjna

1 Artykuł stanowi polską rozszerzoną wersję referatu wygłoszonego 31 III 2022 r. podczas konferencji w Niemieckim Instytucie Historycznym w Warszawie pt. *Das „Bibliomigratorische” im deutsch-polnischen Kontext seit dem Zweiten Weltkrieg.*

Żydzi nazywani są „Narodem Księgi”. Ich życie przez stulecia ogniskowało się wokół Tory i Talmudu. W Talmudzie nie tylko nabywanie ksiąg, ale też ich (wy)pożyczanie uchodzi za działalność dobroczynną². Ślady pierwszej biblioteki żydowskiej, odkryte w Wadi Qumran, sięgają czasu drugiej świątyni jerozolimskiej (539 p.n.e. – 70 n.e.). W średniowieczu i wiekach późniejszych istniały sławne księgozbiory wielkich żydowskich uczonych i rabinów. Różnej wielkości zasoby literatury religijnej i rabinicznej znajdowały się też „od zawsze” w synagogach, beit ha midraszach, chederach i jesziwach. Służyły one męskiej części żydowskiej diaspory, traktowane przez nią z szacunkiem, ale utylitarnie, czego wyrazem jest nieistniejący w żadnej innej kulturze obrządek genizy, czyli rodzaj pochówku świętych ksiąg zniszczonych m.in. w wyniku intensywnego ich użytkowania. To ostatnie wiązało się często z brakiem troski o stan zachowania nawet najstarszych rękopisów czy starodruków, nad czym ubolewali w XX w. żydowscy historycy i bibliofile, m.in. Szymon Dubnow (1860–1941) i Majer Bałaban (1877–1942).

Żydowskie biblioteki naukowe to jednak fenomen modernizmu, podobnie jak późniejsze od nich publiczne biblioteki gmin i różnych organizacji żydowskich. Powstały w niemieckim kręgu kulturowym w następstwie Haskali (czyli oświecenia żydowskiego) i zrodzonej z niej tzw. „Wissenschaft des Judentums”, po polsku nazwanej judaistyką. Stanowiły integralną część naukowych instytucji żydowskich zajmujących się tą nową dziedziną wiedzy.

Niemcy do 1939 r.

Breslau

Pierwszą z tych instytucji było Żydowskie Seminarium Teologiczne we Wrocławiu (Jüdisch-Theologisches Seminar Fraenckel'scher Stiftung zu Breslau; dalej JTS lub wrocławskie Seminarium Rabinackie). Otwarto je w 1854 r., po niemal 20 latach bezowocnych prób utworzenia katedry teologii żydowskiej na wrocławskim uniwersytecie, zainicjowanych przez rabina Abrahama Geigera (1810–1874). Programowym celem JTS było zsynchronizowanie tradycji myśli żydowskiej z kategoriami nowoczesnych nauk humanistycznych i kształcenie w tym duchu studentów. Postulowano pełną swobodę badawczą ale „na gruncie pozytywnego i historycznego judaizmu”, którego wymagano od wykładowców i studiujących³. Wrocławskie Seminarium stworzyło wzór wyższego wykształcenia rabinicznego i stało się promieniującym na całą

2 Cyt. za M. Kirchhoff, *Häuser des Buches. Bilder Jüdischer Bibliotheken*, Leipzig 2002, s. 13.

3 E.P. [E. Pessen], *Jüdisch-Theologisches Seminar, [w:] Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*. T. 3, begr. G. Herlitz, Berlin 1929, s. 466.

diasporę żydowską centrum nowoczesnej ortodoksji. Z uczelni wyszło wielu znanych później uczonych i rabinów. Do zamknięcia w 1938 r. pobierało w niej naukę ponad 700 słuchaczy, nierzadko łącząc ją ze studiami uniwersyteckimi; około 250 z nich uzyskiwało dyplom rabinacki. Przez cały okres swego istnienia JTS wydawało cieszący się wysoką renomą miesięcznik „*Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*”, prezentujący wyniki badań naukowych, oraz każdego roku obszernie sprawozdanie ze swojej działalności⁴.

W bibliotece wrocławskiego Seminarium zgromadzone zostały cenne zbiory żydowskiego piśmiennictwa wspólnie z współczesną literaturą na temat judaizmu i historii Żydów. Podwalinę księgozbioru stanowiły sławne zbiory judaików stworzone przez kupca, poetę i bibliofila z Triestu Leona Vita Saravala (1771–1851). Składały się na nie 63 manuskrypty hebrajskie (i sześć łacińskich), najstarsze z XIII w. Pochodziły z różnych części Europy, Orientu i Północnej Afryki, reprezentując wszystkie trzy nurty żydowskiej tradycji: sefardyjską, latino i aszkenazyjską. Obok iluminowanych miniatur i ornamentów zawierały różne style i typy hebrajskiego piśmiennictwa. Niemniej cenny był zbiór 48 inkunabułów, w tym szczególnie piękne z Włoch, Hiszpanii i Portugalii. Ponadto w kolekcji Saravala znajdowały się 1373 hebrajskie i łacińskie starodruki⁵.

Skatalogowane w 1853 r. przez bibliografa i orientalistę Moritza Steinschneidera (1816–1907) zostały nabyte przez Fundację Jonasa Fraenckla na rok przed otwarciem JTS⁶. *Spiritus movens* tej transakcji był historyk Heinrich Graetz (1817–1891), jeden z najbardziej znanych wykładowców Seminarium, w którym pracował przez 37 lat aż do śmierci. Graetz, który był zarazem profesorem wrocławskiego uniwersytetu, w JTS dbał o profesjonalne prowadzenie biblioteki i jej rozwój. Od początku istnienia uczelnia dysponowała imponującą czteropiętrową siedzibą, a w niej przystosowanymi do celów bibliotecznych pomieszczeniami i czytelnią⁷. Dzięki statutowo zapewnionym środkom finansowym na bieżący zakup naukowej literatury judaistycznej, jak również licznym darom od żydowskich uczonych i bibliofilów księgozbiór wrocławskiego Seminarium Rabinackiego liczył pod koniec lat 30. XX w. ponad 100 rękopisów

4 Zdigitalizowane sprawozdania JTS są dostępne na stronie internetowej *Compact Memory* frankfurckiej Biblioteki Uniwersyteckiej, zob. *Jahresberichte des Jüdisch-theologischen Seminars „Fraenckelscher Stiftung“*, [online] <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/2720904> [dostęp 07.02.2023].

5 Liczby za: B. Zuckermann, *Catalog der Bibliothek des Breslauer jüdisch-theologischen Seminars von 190 seltenen hebraeischen Handschriften und 263 verschiedenen Ausgaben der Bibel und ihrer Theile. Zum Gebrauch für Theologen, Orientalisten und Antiquare*, Breslau 1876, s. I.

6 M. Steinschneider, *Catalogue de la bibliotheque de litterature hebraique et orientale et d'auteurs hebreux de feu Mr. Leon V. Saraval*, Trieste 1853.

7 Nieistniejący już gmach JTS na Wallstrasse 18 (obecnie P. Włodkowica) znajdował się w pobliżu zabudowań wrocławskiej gminy i synagogi Pod Białym Bocianem (Synagoge Zum Weißen Storch). Budynek został rozebrany w latach 50. XX w.

hebrajskich, 50 inkunabułów i około 30 000 (według innych źródeł 40 000) książek. Rosnący zasób biblioteki, w tym jej najcenniejsze zbiory, odnotowywały rokrocznie sprawozdania JTS. Potwierdzają to także dokumenty uratowanego częściowo archiwum wrocławskiego Seminarium przechowywane w warszawskim Żydowskim Instytucie Historycznym (ŻIH). Do tych ostatnich należy katalog rękopisów hebrajskich sporządzony przez Bernarda Weinryba (1900–1982), gdy pełnił on w Seminarium funkcję bibliotekarza, i opracowany wraz z Davidem Loewingerem (1904–1980) w 1936 r.; w 1965 r. wydano go w rozszerzonej przez nich naukowo wersji⁸.

Berlin

W 1872 r., niemal 20 lat po powstaniu wrocławskiego Seminarium Rabinackiego, założono Hochschule für die Wissenschaft des Judentums (Wyższa Szkoła Nauk Judaistycznych; HWJ)⁹. Jednym z jej założycieli i pierwszych wykładowców był pełniący od 1870 r. obowiązki rabina Berlina A. Geiger. Podobnie jak jego niegdysiejsze wysiłki we Wrocławiu, także w stolicy Prus wieloletnie starania intelektualistów żydowskich o utworzenie katedry judaistyki na berlińskim uniwersytecie spaliły na panewce. Dwukrotnie zresztą w późniejszych latach pozbawiono HWJ statusu wyższej uczelni. Po raz pierwszy w latach 1883–1922 obniżając jej rangę do poziomu „szkoły półwyższej”, określanej mianem Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums (Placówka Edukacyjna Nauk Judaistycznych). Po raz drugi zdegradowano ją po dojściu nazistów do władzy.

Podstawą działalności berlińskiej uczelni były wpisane w jej statut bezstronne badania naukowe i nauczanie, niezwiązane z żadnym kierunkiem religijnym, obejmujące pełne spektrum nauki o judaizmie. Dewizą uczelni funkcjonującej na prawach fundacji była jej niezależność. To ona

stanowi jedną z podstaw rozwoju tego typu placówki, [tylko] niezależnie od instancji państwa i gminy [wyznaniowej], także niezależnie od jakichkolwiek aspiracji partyjnych, tudzież niezależnie od odmiennych i doraźnych poglądów może ona rozkwitnąć w czystym dążeniu do prawdziwej wiedzy i przynieść szlachetne owoce dla kontynuacji i rozwoju judaizmu¹⁰.

8 D.S. Loewinger, B.D. Weinryb, *Jiddische Handschriften in Breslau*, [b.m.] 1936; ciz, *Catalogue of the Hebrew manuscripts in the library of the Juedisch-Theologisches Seminar in Breslau*, Wiesbaden 1965.

9 W 1873 r. powstało w Berlinie Rabbinerseminar für das Orthodoxe Judentum, w 1877 r. w Budapeszcie Landes-Rabbinerschule, w 1893 we Wiedniu Israelitisch-Theologische Lehranstalt. Wzorem i inspiracją dla nich było wrocławskie JTS, podobnie jak dla założonego w Nowym Jorku w 1886 r. Jewish Theological Seminary.

10 Cytat z Deklaracji założycielskiej HWJ (Gründungsauftruf) z 1869 r., cyt. za I. Kaufmann, *Die Hochschule für die Wissenschaft des Judentums (1872–1942)*, Berlin 2006, s. 14: „Jüdische Miniaturen“. Wszystkie cytaty z niem. i ang. w tłumaczeniu autorki artykułu.

W myśl tych założeń żaden urzędujący rabin nie mógł być członkiem Kuratorium HWJ, a jej katedry miały być obsadzane równocześnie przez przedstawicieli obydwu opcji: konserwatywnej i liberalnej. Od wykładowców wymagano kwalifikacji naukowych, ich religijne zapatrywania były sprawą prywatną. Studentami mogli być Żydzi i chrześcijanie, mężczyźni i kobiety. Od studiujących nie pobierano opłat.

Programowa niezależność uczelni oznaczała jednak jej stałą niepewność finansową. Odsetki od kapitału założycielskiego były niewystarczające, toteż Kuratorium HWJ musiało ciągle pozyskiwać dodatkowe fundusze od patronów i darczyńców, tak na pensje wykładowców, jak i stypendialne wsparcie dla studiujących. Także dla biblioteki, która była ważnym filarem uczelni. Mimo trudności budżetowych dzięki darowiznom i zapisom pieniężnym księgozbiór HWJ liczył w chwili przeniesienia uczelni do nowej siedziby na Artilleriestraße w 1907 r. 21 000 woluminów i 115 historycznych rękopisów hebrajskich. Piętnaście lat później, czyli na 50-lecie istnienia uczelni, było to już ponad 35 000 woluminów, a w 1936 r. prawie 60 000¹¹.

Dla Franza Kafki, który na przełomie 1923 i 1924 r. był słuchaczem kursu przygotowawczego (Präpanderie) berlińskiej Hochschule, stanowiła ona „miejsce spokoju w niespokojnym Berlinie i w niespokojnych regionach ducha. Cała siedziba, piękne sale wykładowe, duża biblioteka, spokój, dobre ogrzewanie, mało studentów i wszystko za darmo”¹².

W latach Republiki Weimarskiej HWJ znajdowała się w centrum żydowskiego życia intelektualnego w Berlinie. Łączną liczbę jej studentów do 1933 r. szacuje się na 600, przy czym nie uwzględnia ona wolnych słuchaczy¹³. W samym tylko 1932 r. obchodząca 60. rocznicę istnienia placówka liczyła 155 stałych studentów, w tym 27 kobiet, a także wielu wolnych słuchaczy, chociaż kształcenie akademickie rabinów i nauczycieli religii – początkowo tylko jeden z celów uczelni – stawało się stopniowo jej głównym zadaniem¹⁴. Liberalnego charakteru HWJ dowodzi przypadek jej studentki Reginy Jonas (1902–1944),

11 Dane za M. Kirchhoff, dz. cyt., s. 88.

12 F. Kafka, Postkarte an Robert Klopstock, Berlin-Steglitz, 19 XII 1923, cyt. za I. Kaufmann, dz. cyt., okładka s. 2. Kurs przygotowawczy w pierwszym dziesięcioleciu istnienia HWJ służył początkowo do wyrównywania braków wykształcenia ogólnego i niedostatecznego opanowania niemieckiego, łaciny i greki wśród słuchaczy z Europy Wschodniej (Ostjuden). W latach 20. XX w. przywrócono Präpanderie, zmieniając diametralnie jej zakres na naukę hebrajskiego i podstaw judaizmu, przy czym wschodnioeuropejscy Żydzi byli z tego zwolnieni.

13 Tamże, s. 19. Prowadzone w HWJ „otwarte poniedziałkowe wykłady przyciągały wielką publiczność”: G. Scholem, *Von Berlin nach Jerusalem. Jugenderinnerungen*, erweiterte Fassung, aus dem Hebräischen von M. Brocke und A. Schatz, Frankfurt am Main 1997, s. 73.

14 S. Ronen, *Die Hochschule für die Wissenschaft des Judentums 1872–1942*, [online] <https://www.hagalil.com/bet-debora/journal/ronen.htm> [dostęp 08.02.2023]; o zmianie profilu uczelni zob. *Encyclopedia judaica. Das Judentum in Geschichte und Gegenwart*. [Bd.] 8: *Hesse-Jerusalem*, red. J. Klatzkin, I. Elbogen, Berlin 1931, szp. 159–160.

która po uzyskaniu w 1930 r. dyplomu nauczycielki religii zdecydowała otrzymać smichę czyli przejść obrzęd wyświęcenia na rabina i złożyła służącą temu teoretyczną dysertację, która została przyjęta¹⁵.

W końcowym okresie istnienia Hochschule, od przejścia w 1933 r. władzy przez nazistów do 1940 r., immatrykulowało się w niej jeszcze 130 słuchaczy ale stopniowo i oni, i wykładowcy udawali się na emigrację (dopóki to było możliwe), a placówka traciła na znaczeniu. Jedynie w 1935 r. na krótko poszerzono jej program o otwarte wykłady i dyskusje naukowe, prowadzone przez uczonych, którzy jako „niearyjczycy” stracili pracę na uniwersytetach i w naukowych instytucjach Trzeciej Rzeszy. Po pogromie Nocy Kryształowej uczelnia zmuszona została do drastycznego ograniczenia działalności i stanu posiadania, chociaż nie została wówczas zamknięta – w przeciwieństwie do wrocławskiego JTS, a także ortodoksyjnego seminarium rabinackiego (Rabbinerseminar für das Orthodoxe Judentum) założonego w Berlinie rok po HWJ i rozporządzającego w latach 30. zasobem bibliotecznym liczącym 15 000 woluminów. Obydwie żydowskie uczelnie miały w XX w. swoje siedziby na tej samej ulicy – Oranienburger Straße, położonej w pobliżu monumentalnej Nowej Synagogi i Gminy Żydowskiej Berlina¹⁶.

I to na Oranienburger Straße znajdowała się najliczniej uczęszczana żydowska biblioteka. Była to otwarta w 1902 r. Biblioteka Berlińskiej Gminy Żydowskiej (Bibliothek der Jüdischen Gemeinde zu Berlin). Dostępna dla czytelników żydowskich i nieżydowskich miała charakter komplementarny wobec zwykłych publicznych bibliotek Berlina zaspokajających większość potrzeb czytelniczych niemieckojęzycznych Żydów. Wzorowana na New York Public Library, łączyła profil naukowy z popularnym. W 1905 r. jej bibliotekarzem został rabin Moritz Stern (1864–1939). Utworzona z niewielkiego księgozbioru Niemiecko-Izraelskiego Związku Gmin (Deutsch-Israelitischer Gemeindebund) księżnica pod kierownictwem Sterna, prowadzącego ją przez ćwierćwiecze, rozrosła się do 70 000 woluminów stając się w latach 30. jedną z największych bibliotek żydowskich w Europie¹⁷. Stopniowo profil jej zbiorów, w szczególności w zakresie publikacji popularnych, uległ znacznemu poszerzeniu, zważywszy na rosnącą wśród czytelników liczbę wschodnioeuropejskich

15 Nie doszło do wyświęcenia Jonas z powodu śmierci jej promotora, wykładowcy Talmudu Eduarda Banetha (1896–1930), a HWJ nie kontynuowała tego postępowania. Jonas została wyświęcona w 1935 r. jako pierwsza kobieta rabin; zginęła w Auschwitz. Drugą kobietę wyświęcono na rabina dopiero w 1972 r. w Stanach Zjednoczonych Ameryki.

16 Była to Artilleriestraße, dzisiaj Tucholskystraße. HWJ mieściła się w budynku nr 14, zaś Seminarium Rabinackie w budynku nr 31.

17 W 1925 r. swoją bibliotekę przywiezioną z Kowna i liczącą 5000 woluminów podarował BJGB Szymon Dubnow, który lata 1922–1933 spędził w Berlinie; za: M. Kirchhoff, dz.cyt., s. 83. Różne źródła podają odmienne liczby posiadanych przez Bibliotekę woluminów: od 48 000 tomów w 1927 r. do nawet 100 000 w roku 1938.

Żydów (Ostjuden), którzy lepiej niż niemieckim władali jidysz, a także polskim i rosyjskim. Rosnąca liczba użytkowników sprawiła, że Stern założył dziewięć filii biblioteki w różnych dzielnicach miasta. Ponadto w 1917 r. wzbogacił jej główną siedzibę o kolekcję dzieł sztuki. Późniejszy wybitny znawca żydowskiego mistycyzmu, filozof Gershom Scholem (1897–1982) wspominał, że do tej „bardzo ważnej i doskonale zaopatrzonej” biblioteki

mogli zapisać się nawet tacy dorastający chłopcy jak ja, jeśli tylko przynieśli kartkę od ojca lub matki [...]. Przez lata byłem jednym z najbardziej zagorzałych czytelników tej biblioteki, której zawdzięczam znaczną część mojej żydowskiej edukacji. Dyrektor biblioteki, dr Moritz Stern, unosił się na nieosiągalnej wysokości, ale pani odpowiedzialna za wypożyczalnię, która na początku dziwiła się temu niestrudzonemu czternastolatкови, wkrótce zamieniła się w niemal matczyną opiekunkę¹⁸.

II Rzeczpospolita Polska

Użytkownikami naukowych bibliotek żydowskich Wrocławia i Berlina, słuchaczami uczelni, których część stanowiły, było wielu Ostjuden, czyli wschodnioeuropejskich Żydów, wywodzących się z ich kilkudziesięcioletniej berlińskiej społeczności¹⁹. Ich liczba była jednak znikoma wobec mas żydowskich żyjących w granicach dawnej Rzeczypospolitej (z wyjątkiem zaboru pruskiego), a od 1918 r. w niepodległym państwie polskim. Na tych terenach rozwój publicznych bibliotek żydowskich przebiegał w znacznym stopniu odmiennie niż na terenie Niemiec. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy był fakt, że przeważająca większość tutejszych Żydów mówiła w języku jidysz i należała do religijnej ortodoksji. Od przełomu XIX i XX w. masowo powstawały biblioteki ludowe – zwłaszcza na terenie zaboru rosyjskiego. Wynikało to m.in. z rosnącej w społeczności żydowskiej świadomości narodowej, wyrażającej się tak w rozkwicie literatury jidysz, jak w powstaniu i atrakcyjności takich nurtów ideowych i społeczno-politycznych jak syjonizm, jidyszyzm czy bundyzm. Organizacje związane z tymi ruchami prowadziły w wielu polskich miastach i miasteczkach (sztetlach) małe biblioteki ludowe, a nawet ich sieci, skupiające rzesze aktywnych czytelników i zwolenników. Według danych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w 1930 r. w kraju działało 748 oświatowych bibliotek żydowskich czyli takich, których zasoby (szacowane na ponad 860 000 woluminów) składały się w przeważającej mierze z książek

¹⁸ G. Scholem, dz.cyt., s. 40–41.

¹⁹ W okresie Republiki Weimarskiej ok. 25% spośród 170–200 tys. żydowskich mieszkańców Berlina stanowili Żydzi z Europy Wschodniej.

w języku jidysz i hebrajskim²⁰. Z kolei w II RP według szacunków żydowskich, uwzględniających tylko biblioteki o zbiorach wyższych niż tysiąc woluminów, istniało 251 bibliotek żydowskich o łącznym zasobie 1 650 000 tomów²¹. W tej liczbie były tylko trzy duże żydowskie biblioteki publiczne o charakterze naukowym: jedna w Warszawie i dwie w Wilnie. Taki charakter miała też mniejsza od nich, bo licząca ok. 6000 książek, za to niezwykle starannie wybranych, biblioteka Ezra (po hebrajsku: pomoc) w Krakowie. Była ona pierwszą na terenach Polski świecką biblioteką judaistyczną. Założona została w 1899 r. przy wsparciu krakowskiej gminy wyznaniowej przez absolwenta berlińskiej Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, rabina Abrahama Ozjasza Thona (1870–1936), wybitnego działacza syjonistycznego i od 1919 r. posła na sejm II RP²².

Wilno

Miasto to, nazywane nieraz litewską Jerozolimą, w którym działało wiele żydowskich wydawnictw i drukarni, zasługiwało też na miano centrum żydowskiej kultury bibliotecznej²³. Otwarta dla publiczności w 1892 r. w sąsiedztwie Starej Synagogi Biblioteka im. M. Straszuna (dalej Biblioteka Straszuna) była od początku jednym z najważniejszych ośrodków żydowskiego życia intelektualnego w mieście²⁴. Liczący niemal 6000 woluminów wielojęzyczny księgozbiór, zgodnie z ostatnią wolą jej założyciela, Mathiyahu Straszuna (1817–1885), uczonego, poliglota i bibliofila, radnego miejskiego i ważnego członka wileńskiej gminy wyznaniowej, przeszedł na własność gminy i stał się podstawą biblioteki jego imienia²⁵. Jej pierwotne zbiory odzwierciedlały

20 Z. Gaca-Dąbrowska, *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1983, s. 183 – Tabela 12: Biblioteki oświatowe według języka księgozbioru. Według tabeli żydowskie biblioteki stanowiły 8,8% wszystkich bibliotek oświatowych II RP.

21 D. Shavit, *Jüdische Bibliotheken in den polnischen Ghettos der NS-Zeit*, [w:] *Bücher und Bibliotheken in Ghettos und Lagern, 1933–1945*, hrsg. von R. Dehmlow, Hannover 1991, s. 59. Szczegółowe dane na temat bibliotek żydowskich w II RP zob. D. Shavit, *Hunger for the Printed Word. Books and Libraries in the Jewish Ghettos of Nazi-Occupied Poland*, Jefferson, North Carolina and London, 1997, s. 8–11.

22 Zob. M. Rausz, *Biblioteka i Czytelnia Ezra w Krakowie*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*. T. 7, pod red. H. Kosętki, Kraków 2005, s. 148–157. Zbiory Ezra przed wojną przechowywane w budynku krakowskiej gminy żydowskiej i stowarzyszenia B'nei B'rith, w drugiej połowie 1940 r. zdeponowane zostały przez Niemców w budynku Biblioteki Jagiellońskiej i przejęte przez Staatsbibliothek Krakau. Oszacowano je wówczas na ok. 3900 woluminów. W latach 70. ubiegłego wieku kilkaset tomów z księgozbioru Ezry trafiło dzięki staraniom Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów do oddziału Muzeum Historycznego Miasta Krakowa – Dzieje i Kultura Żydów mieszczącego się w Starej Synagodze w Krakowie.

23 M. Kirchhoff, dz. cyt., s.44.

24 Była to pierwsza na świecie żydowska biblioteka publiczna.

25 Mathias Straszun uważany jest za przedstawiciela ostatniej generacji uczonych midraszystów wywodzących się bezpośrednio od sławnego Gaona z Wilna (1720–1797), jednego z najwybit-

intelektualne horyzonty właściciela, jego zainteresowania studiami nad Talmudem i Kabałą ale też literaturą naukową z zakresu filozofii, historii i astronomii. W 1901 r. Biblioteka Straszuna została przeniesiona do dwupiętrowego budynku wzniesionego na ten cel na dziedzińcu największej wileńskiej synagogi. W 1927 r. zasoby ksiąźnicy wzrosły do 19 000 woluminów, a w końcu lat 30. do 30–35 000, z czego 80% stanowiły hebraica, głównie rabiniczne, często o wyjątkowej wartości. Od 1928 r. Uniwersytet Wileński przekazywał do Biblioteki Straszuna wszystkie otrzymywane egzemplarze obowiązkowe w języku hebrajskim i jidysz. Zbiory biblioteki nigdy nie zostały skatalogowane. Za ich „chodzący katalog” uchodził jej legendarny bibliotekarz Chajkel Łuński (1881–1942/43)²⁶. Musiał mieć fenomenalną pamięć i orientację, którymi służył ponad 200 czytelnikom odwiedzającym codziennie w latach międzywojennych czytelnię biblioteki²⁷. Była wśród nich w 1938/1939 r. także późniejsza amerykańska historyczka Lucy S. Dawidowicz (1915–1990), która po latach wspominała:

Konflikt między światem tradycji i nowoczesności rozgrywał się na co dzień w czytelni Straszuna w formie niemego spektaklu. [...] Ponieważ biblioteka była bogata w dzieła talmudyczne i rabiniczne, służyła pobożnym Żydom do zaawansowanych studiów. Jednak bogactwo jej zbiorów w innych dziedzinach judaistyki przyciągało także świeckich uczonych i studentów. W rezultacie w każdy dzień można było zobaczyć przy dwóch długich stołach w czytelni, czcigodnych długobrodych mężczyzn w kapeluszach, studiujących teksty talmudyczne, siedzących ramię w ramię ze studiującymi swoje teksty młodymi ogolonymi mężczyznami, a nawet z młodymi kobietami, które w ciepłe dni miawały obnażone ramiona²⁸.

Odmienny charakter i zupełnie wyjątkowy profil miała biblioteka założonego w 1925 r. Żydowskiego Instytutu Naukowego (Jidyszer Wisnszaftlecher

niejszych żydowskich myślicieli XVIII w. Zob. D. Rabinowitz, *The Lost Library. The Legacy of Vilna's Strashun Library in the Aftermath of the Holocaust*, Waltham Massachusetts 2019, s.35 i nn.

26 Łuński pracował w Bibliotece Straszuna od 1895 r. To w znacznym stopniu dzięki jego zaangażowaniu jej zbiory wzrosły w ciągu ponad 40 lat jego pracy do 50 tys. woluminów (stan w 1940 r.). Biblioteka była jego pasją, pracował w niej nawet w szabat. Łuński był też znawcą historii żydowskiego Wilna i autorem publikacji na ten temat zwanym nierzadko „Strażnikiem Litewskiej Jerozolimy”. Za: D. Rabinowitz, dz. cyt. S. 67–68.

27 Biblioteka była otwarta siedem dni w tygodniu, tyle że w szabat czytelników obowiązywał zakaz pisania. Nierzadko czytelnia była przepelniona do tego stopnia, że trzeba było czekać aż zwolni się miejsce, czytelnicy siedzieli na podłodze a nawet dwóch korzystało z jednego krzesła. Łuński w artykule z 1935 r. pisał, że dziennie było 230 czytelników, przy czym 25% stanowiły kobiety. Odpowiednio 40% to byli studenci religijni, 25% studenci świeccy, 20% pisarze i nauczyciele, 15% robotnicy. Literatura, z której korzystano: w 40% rabiniczna, 25% haskala po hebrajsku, 20% w jidysz (w tym 50% literatura piękna, 20% naukowa, 30% gazety i czasopisma, 5% judaica): tamże. s. 69–72.

28 L.S. Dawidowicz, *From that place and time. A memoir 1938–1947*, New York-London 1989, s. 119.

Institut), w skrócie JIWO²⁹. Idea powołania Instytutu wyrażała przekonanie jego twórców o nadchodzącym czasie kultury jidysz, który był językiem 11 milionów Żydów na świecie tj. 70% ich populacji. Jej żywiołowy rozwój rozpoczął się w drugiej połowie XIX w. i sprawił, że stała się ona alternatywą dla tradycyjnego judaizmu. Niezwykły rozkwit literatury jidysz i teatru, erupcja prasy w tym języku tak w Europie Wschodniej jak i w diasporze Żydów wschodnioeuropejskich, przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych Ameryki, aż po powstanie jidyszowego szkolnictwa sprawiły, że wśród intelektualistów żydowskich, którzy traktowali jidysz jako język ojczysty zrodził się projekt stworzenia instytucji naukowej towarzyszącej obserwowanym procesom³⁰. Misją JIWO było zatem kompleksowe badanie i dokumentowanie tej tzw. jidyszokajt. Jego prekursorem i duchowym patronem był wybitny badacz żydowskiej historii, kultury i języka a zarazem działacz polityczny, głosiciel żydowskiej autonomii Szymon Dubnow, który już w 1906 r. założył w Petersburgu Żydowskie Towarzystwo Historyczno-Etnograficzne.

Kluczowy w działalności JIWO oddział filologiczno-etnograficzny znajdował się w Wilnie, pozostałe w Warszawie i Berlinie, zaś filie w Nowym Jorku, Paryżu i Buenos Aires. Pierwszorzędną rolę w badaniach Instytutu odgrywały gromadzone przezeń zbiory: archiwalne, muzealne i biblioteczne. Znajdowały się one w wybudowanym ze składek polskiej i międzynarodowej społeczności żydowskiej budynku Instytutu w Wilnie, mieście, w którym jidysz był językiem nie tylko mas, ale także elit żydowskich. Otwarto go w 1935 r. podczas światowego kongresu JIWO, któremu patronowali członkowie Kuratorium Instytutu: Albert Einstein, Zygmunt Freund i oczywiście S. Dubnow. Ten ostatni i Marc Chagall byli honorowymi gośćmi kongresu³¹.

29 W literaturze obcojęzycznej używany jest powszechnie skrót YIVO; w źródłach występuje też jako IWO, YVO, YWO. Od czerwca 1940 r., gdy Wilno zajęli Sowieci, centralą Instytutu stała się – na mocy korespondencyjnych ustaleń Maxa Weinreicha (w Nowym Jorku) i Zelig Kalmanowicza (w Wilnie) – jego nowojorska filia działająca pod nazwą YIVO Yidish Scientific Institute. W 1955 r. Instytut zmienił nazwę na YIVO Institute of Jewish Research: za B. Shilo, *Ein Drama in Akten. Die Restitution der Sammlungen des Wilnaer YIVO*, Göttingen 2022, s.125 i 130.

30 „Nawet założyciele YIVO nieczęsto artykułowali ten cel, chcieli naprawić krzywdy wyrządzone jidysz, który od najdawniejszych czasów był traktowany z pogardą jako język potoczny zwykłych ludzi, uznawany za zepsuty żargon niemiecki, odmawiając mu statusu języka źródłowego z własną gramatyką i składnią. Przez całe pokolenia Żydzi, którzy chcieli osiągnąć sukces w świecie, stronili od jidysz, jakby był on przeszkodą w ich awansie. W najlepszym wypadku jidysz był traktowany jako nośnik kultury ludowej, a nie jako medium właściwe dla wysokiego poziomu intelektualnego” – pisała Dawidowicz, dz. cyt., s. 79. Pierwszym rzecznikiem jidysz jako odrębnego języka narodowego w opozycji do tradycyjnego postrzegania go jako dialektu Żydów aszkenazyjskich był Chaim Żytłowski (1865–1943), który postulował systematyzację i badania nad językiem i literaturą jidysz rozumianymi jako filary nowoczesnej świeckiej samoświadomości żydowskiej. Symbolicznym uwieńczeniem tej zainaugurowanej przez niego postawy było uznanie w 1927 r. przez światowy Pen Club oddziału Jidysz, mimo że nie był to oficjalny język żadnego kraju, z siedzibą w Warszawie, Wilnie i Nowym Jorku.

31 M. Kirchhoff, dz. cyt., s. 48.

L. Dawidowicz, która z Nowego Jorku w 1938 r. przybyła jako stypendystka na staż do Wileńskiego JIWO, opisała po latach swoje wrażenia z pierwszej wizyty w budynku Instytutu, po którym oprowadził ją jego ówczesny dyrektor Zelig Kalmanowicz (1881–1944):

Dla moich wielkomięskich oczu drewniana fasada nadawała mu wygląd wiejskiego domu. [...] Weszliśmy do wielkiego holu. Ze zdumieniem zauważyłam, że jest tu tak przestronnie. W niczym nie przypominało to wnętrza prowincjonalnego wiejskiego domu. [...] Po obu stronach wisiły witryny z publikacjami JIWO. [...] [I] ogromna barwna mapa świata z zaznaczonymi miejscami, w których znajdowały się zagraniczne oddziały JIWO. [...] Korytarze wychodzące z westybulu prowadziły do zbiorów bibliotecznych, archiwów, sal wystawowych i dostępnej dla publiczności czytelnicy. Na głównej kondygnacji znajdował się w wysokim pomieszczeniu imponujący ośrodek bibliograficzny z regałami sięgającymi aż do samej góry, wypełnionymi jak okiem sięgnąć stosami teczek. Zawierał ponad 220 000 zarejestrowanych pozycji. Zajrzeliśmy też do magazynów bibliotecznych, w których przechowywano około 40 000 książek, w tym rzadkich druków. W Archiwum Prasy, znajdującym się w osobnym pomieszczeniu, zgromadzono około 10 000 tomów żydowskich gazet z wielu krajów i w wielu językach. W innych pomieszczeniach znajdowały się ogromne zbiory archiwalne rękopisów i autografów, ulotek, broszur i dokumentów gmin żydowskich, niektóre sięgające początków żydowskiej historii Wilna. Kalmanowicz opowiedział mi o niektórych gromadzonych przez JIWO materiałach folklorystycznych, materiałach językowych i terminologicznych oraz o archiwum ponad 300 autobiografii młodych Żydów z Europy Wschodniej, które stanowiły bazę dokumentacji socjopsychologicznej. Zajrzeliśmy do Muzeum Teatralnego z jego stałą wystawą. Zgromadzono tam i wyeksponowano artefakty teatru jidysz – rachunki, plakaty i programy, rękopisy i robocze scenariusze sztuk w języku jidysz. W pomieszczeniach dostępnej publicznie czytelnicy znajdowało się sześć czy osiem stołów do czytania, każdy przeznaczony dla czterech osób. Byłam pod wrażeniem, że każde miejsce miało wbudowaną świetlówkę – coś, czego nie było w czytelnicy New York Public Library. Na drugiej kondygnacji, znajdowały się indywidualne pokoje dla pracowników naukowych i stypendystów, duża sala konferencyjna i biura kierownictwa JIWO³².

Podsumowując te wrażenia Dawidowicz pisała: „Wszystko w JIWO – jego lokalizacja, sceneria, nowoczesny design, lśniąca nieskazitelność – niosło przesłanie. [...] Sam wygląd budynku miał pokazać, że instytucja związana z jidysz może być wyrafinowana i dopracowana”. Bo też twórcami Instytutu „zależało na podniesieniu rangi jidysz i jego kultury nie tylko wśród Żydów, ale także – a może przede wszystkim – w światowej społeczności naukowej”³³. Bez wątplenia zbiory wileńskiego JIWO, o unikalnym profilu i zasobach nieporównywalnych z żadnymi innymi, były rodzajem tworzonego na bieżąco

32 L.S. Dawidowicz, dz. cyt., s. 78–79.

33 Tamże, s.79.

laboratorium badawczego, wychylonego ku przyszłości i wytyczającego nowy dukt w judaistyce. Do wybuchu wojny skatalogowano jedynie ich 20%³⁴.

Podczas pierwszej okupacji sowieckiej Wilna (15 VI 1940 r., od 3 sierpnia tego roku oficjalnie 16. Republika ZSRR – 25 VI 1941) obydwie instytucje znacjonalizowano. Biblioteka Straszuna stała się Miejską Biblioteką Publiczną nr 4 a JIWO uzyskało status państwowego instytutu naukowego kultury żydowskiej, wchodząc w skład Akademii Nauk Litewskiej SSR. W obydwu bibliotekach wykluczono dostęp do literatury religijnej, syjonistycznej i krytycznej wobec ZSRR³⁵.

Warszawa

Jednak za najwyżej cenioną żydowską biblioteką o profilu naukowym w Polsce przedwojennej uznawano powszechnie Główną Bibliotekę Judaistyczną (GBJ) przy Wielkiej Synagodze w Warszawie. Jej początki sięgają 1860 r. i wiążą się z kręgiem warszawskich maskilów, czyli zwolenników żydowskiego oświecenia. Otwarto ją jednak dopiero w 1879 r., jako bibliotekę Wielkiej Synagogi Reformowanej na Tłomackiem, w rok po otwarciu imponującego gmachu tej świątyni. Od 1886 r. kaznodzieją tej synagogi, a od 1904 r. także jej honorowym bibliotekarzem, był Samuel Poznański (1864–1921), który w berlińskiej Hochschule für die Wissenschaft des Judentums został wyświęcony na rabina. Poznański doprowadził do uporządkowania zasobów i wobec rosnącego sukcesywnie księgozbioru, który nie mieścił się w przeznaczonych na ten cel pomieszczeniach budynku synagogi zainicjował działania na rzecz budowy nowej siedziby biblioteki. Jego starania kontynuował z sukcesem wybitny historyk Mojżesz Schorr (1874–1941), od 1923 r. rabin Wielkiej Synagogi, a od 1935 r. członek Senatu Rzeczypospolitej. W 1927 r. ogłoszono konkurs na projekt architektoniczny budynku biblioteki, wygrany przez Edwarda Ebera (1880–1953). Rok później w bezpośrednim sąsiedztwie Wielkiej Synagogi położono kamień węgielny pod jego budowę. W 1936 r. oddany został do użytku nowoczesny, reprezentacyjny gmach Głównej Biblioteki Judaistycznej (jak brzmiała teraz jej oficjalna nazwa), z funkcjonalnymi pomieszczeniami magazynowymi, czytelnią na 100 miejsc i systematycznie prowadzonymi katalogami. Powstał on, jak podkreślał w inauguracyjnym przemówieniu M. Schorr, „dzięki wysiłkom

34 J. Borin, *Embers of the soul: the destruction of Jewish books and libraries in Poland during World War II*, „Libraries & Culture: Journal of Library History” 1993, t. 28, nr 4, s. 445.

35 Sowieci planowali połączenie zbiorów wszystkich bibliotek żydowskich w Wilnie (w tym także największej, założonej w 1910 r. biblioteki Mafitsei Haskala (Stowarzyszenie Popularyzacji Oświecenia) z literaturą popularną w wielu językach), Łuński protestował argumentując, że Biblioteka Straszuna jest dla Żydów biblioteką narodową. Do połączenia nie doszło z powodu wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej; za: D. Rabinowitz, dz. cyt., s 77–78; zob. też D. Shavit, *Hunger*; s. 38–39.

społeczeństwa żydowskiego, dzięki poparciu władz rządowych, instytucji komunalnych i wyznaniowych³⁶. Schorr zwracał uwagę na symboliczne, wychowawcze i naukowe znaczenie Biblioteki. Mówił, że zgromadzona w niej duchowa skarbnica piśmiennictwa narodowego „mianem «wiedzy judaistycznej» określona, stanowi dla naszego pokolenia jeden z podstawowych czynników w procesie naszego narodowego odrodzenia³⁷. W tym kontekście wspominał, że w gmachu znajdzie też „pomieszczenie Instytut Nauk Judaistycznych [INJ], ten dzisiaj najpoważniejszy ośrodek pracy naukowej badawczej w dziedzinie wiedzy żydowskiej i zarazem jedyna wyższa uczelnia w tej dziedzinie w kraju³⁸. Schorr, rektor INJ od chwili jego powstania w 1928 r., stawiał przed Instytutem dalekosiężne ambitne cele „ażeby zwłaszcza odkąd osłabła pod wpływem nowego reżymu politycznego intensywność pracy naukowej wśród żydostwa niemieckiego, osiągnąć w wyścigu twórczości naukowej godne i zasłużone miejsce³⁹. Własny księgozbiór INJ był stosunkowo skromny, ale do dyspozycji Instytutu stała cała GBJ. Tuż przed wybuchem wojny posiadała 40 000 woluminów, w tym 150 cennych historycznych rękopisów, dziesięć inkunabułów, wiele starodruków i liczne pinkasim obok literatury rabinicznej i naukowych publikacji z zakresu studiów żydowskich⁴⁰. GBJ otrzymywała egzemplarz obowiązkowy wszystkich wydawnictw hebrajskich i żydowskich ukazujących się w II RP. Interesujący wgląd w charakter zbiorów daje ankieta z 1934 r.: z ogólnej liczby 34 700 woluminów 6000 było w języku jidysz, 18 460 w hebrajskim, 500 w polskim i 9740 w innych językach⁴¹.

Lublin

Wśród żydowskich bibliotek naukowych w przedwojennej Polsce nie sposób pominąć największą bibliotekę religijną należącą do wyższej uczelni talmudycznej

36 M. Schorr, *Przemówienie inauguracyjne wygłoszone przez rabina prof. d-ra Mojżesza Schorra Senatora Rzeczypospolitej na uroczystości otwarcia gmachu Głównej Biblioteki Judaistycznej przy Wielkiej Synagodze w Warszawie dnia 22 kwietnia 1936 roku*, Warszawa 1936, s. 2. dostępne na polona.pl

37 Tamże, s. 4.

38 Tamże, s. 6.

39 Tamże.

40 Pinkas to księga, w której umieszczano zapisy dotyczące dziejów gminy i jej ustroju wewnętrznego, protokoły posiedzeń itp. Pinkasim prowadziły także bractwa pogrzebowe, stowarzyszenia religijne, cechy i inne organizacje społeczne. Stanowią jedno z najcenniejszych źródeł do historii Żydów, zwłaszcza dziejów gmin.

41 D. Shavit, *Jüdische Bibliotheken.*, s. 61. Dane te dotyczą łącznie zbiorów obydwu warszawskich bibliotek judaistycznych: Głównej i INJ. W późniejszej publikacji Shavit podaje dane z listopada 1938: na ogólną liczbę 34 047 woluminów GBJ w językach hebrajskim i jidysz było 23 787, w innych językach pozostałe 10 260: D. Shavit, *Hunger*, s. 21.

znanej jako Jeszywas Chachmej Lublin (Uczelnia Mędrców Lublina)⁴². Jej inicjatorem i *spiritus movens* był rabin Jehuda Majer Szapira (1887–1933), członek władz ortodoksyjnej partii Agudas Isroel i poseł na Sejm RP oraz przewodniczący Kolegium Rabinów przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Udało mu się w połowie lat 20. XX w. zgromadzić na ten cel ogromne środki finansowe, w kraju i podczas zbiórki prowadzonej z rozmachem wśród ortodoksyjnych środowisk żydowskich Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych Ameryki. Dzięki nim w 1930 r. otwarty został sześciokondygnacyjny wielofunkcyjny gmach lubelskiej jesziwy⁴³. Szapira planował stworzenie w niej Centralnej Biblioteki Tory⁴⁴. Na podstawie zgromadzonych tu zbiorów miała powstać we współpracy studentów lubelskiej uczelni i uczonych z całego świata antologia najważniejszych dzieł literatury rabinicznej. Pierwszy jej tom był gotowy w roku śmierci pomysłodawcy⁴⁵. Zasoby biblioteczne Jesziwy Chachmej, wśród których przeważała literatura rabiniczna i znajdowało się bez wątpienia wiele cennych rękopisów i starodruków, wzrosły z 12–13 000 woluminów w roku otwarcia uczelni do ponad 30 000 w przededniu wybuchu wojny⁴⁶.

42 Zgodnie z wersją statutu z 8 VI 1934 (już po śmierci założyciela uczelni) polska wersja nazwy Jeszywas Chachmej Lublin brzmiała: Uczelnia Mędrców Lubelskich im. Rabina Majera Szapiry: za K. Zieliński, N. Zielińska, *Jeszywas Chachmej Lublin*, Lublin 2003, s.175 (Aneks I).

43 Obok sal wykładowych, biblioteki i czytelnicy mieściły się w nim synagoga, mykwa, mieszkanie rektora, pokoje gościnne, internat dla 200 studentów, a nawet piekarnia. Większość informacji dotyczących lubelskiej jesziwy i jej biblioteki, cyt. za: A. Kopciowski, *Zagadka księgozbioru lubelskiej Jesziwy*, 24 kwietnia 2006, [online] https://www.bu.kul.pl/art_10817.html [dostęp 19.04.2022].

44 „Zbieranie książek zapoczątkował sam Szapiro jeszcze podczas swoich podróży po Stanach Zjednoczonych. Wizyty rabina w miastach amerykańskich poprzedzane były zwykle rozlepianiem w dzielnicach ortodoksyjnych Żydów ogłoszeń informujących o planach Szapiry utworzenia w Lublinie wielkiej biblioteki i zbiórce na ten cel wartościowych druków. Największy zbiór książek (cztery tysiące tomów) przekazał Szapirze amerykański filantrop Benjamin Gut. Wielu innych amerykańskich Żydów poszło jego przykładem [...]. Podobna akcja została przeprowadzona również w ośrodkach żydowskich w Polsce. W wielu miastach powstawały Komitety Biblioteki Lubelskiej, zbierające książki dla Jesziwy. Ubożsi Żydzi, nie mogąc sobie pozwolić na datki pieniężne na budowę Jesziwy, przekazywali na jej potrzeby książki” – A. Kopciowski, dz. cyt.

45 Kopciowski zwraca uwagę, że „jednak studenci [którymi byli jedynie nieżonaci mężczyźni] nie mogli w pełni korzystać z biblioteki Jesziwy; wszystko co znajdowało się w jej zbiorach przechodziło przez ręce rektora, i to on decydował o tym co znajdzie się w księgozbiornie i co mogą wypożyczyć studenci”, cyt. za tamże.

46 Na stronie Wikipedii wymieniana jest liczba 22 000 książek i 10 000 czasopism ale bez podania źródła tych danych, zob. *Jeszywas Chachmej Lublin*, [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Jeszywas_Chachmej_Lublin [dostęp 10.05.2022]. Liczbę 32 000 w 1939 r. podaje też J. Doroszewski, *Uczelnia Mędrców Lublina (Jeszywas Chachmej Lublin) w latach 1930–1939*, [w:] *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, red. J. Doroszewski, T. Radzik, Lublin 1992, s. 103, 110–111.

Żydowskie biblioteki naukowe w Niemczech i w Polsce w czasie II wojny światowej

Zamknięte, skonfiskowane, zniszczone, splądrowane, wywiezione, wykorzystywane w perwersyjny sposób – bez względu na to, którego z tych prześladowań ofiarą padły i ile książek z ich zbiorów ocalało – wszystkie biblioteki żydowskie, o których mowa, przestały istnieć.

Nazistowskie Niemcy

W nocy z 9 na 10 XI 1938 r., podczas trwania pogromu Nocy Kryształowej, szef policji bezpieczeństwa Reinhard Heydrich wysłał do podległych mu służb błyskawiczne rozporządzenie aby „we wszystkich synagogach i pomieszczeniach gmin żydowskich zająć cały materiał archiwalny i przekazać go posterunkom SD [Sicherheitsdienst des Reichsführers SS – Służba Bezpieczeństwa Reichsführera SS]”⁴⁷. Biblioteki żydowskie były w to włączone jeśli nie zostały zniszczone podczas trwającej właśnie „November-Aktion gegen Judenschaft” (akcja listopadowa przeciw żydostwu). W sporze, który rozgorzał niemal natychmiast między dwoma dygnitarzami Rzeszy: naczelnym ideologiem partii narodowosocjalistycznej (NSDAP) Alfredem Rosenbergiem i Reichsführerem SS Heinrichem Himmlerem o to, komu w udziale przypadnie gros bibliotecznych łupów, zwyciężył ten ostatni⁴⁸. W lutym 1939 r. polecił dokonać lustracji skonfiskowanych bibliotek żydowskich, w ślad za czym w marcu tego roku Heydrich zarządził ich skoncentrowanie w głównej siedzibie SD w Berlinie (SD-Hauptamt). Poprzedziło je rozesłanie do zamkniętych bibliotek ankiety dotyczącej liczebności i charakterystyki ich zbiorów. Na sporządzonej w oparciu o jej wyniki liście 71 bibliotek o łącznych zasobach ok. 300 000 woluminów znalazło się 16 księżnic uznanych za szczególnie wartościowe, wśród nich dwie berlińskie: gminy żydowskiej (55 000) i Seminarium Rabinackiego (20 000) oraz dwie wrocławskie: Żydowskiego Seminarium Teologicznego (JTS; 28 000) i tamtejszej gminy (10 000)⁴⁹.

W Żydowskim Seminarium Teologicznym we Wrocławiu w dniach 18–20 VII 1939 r. „agenci partii [narodowosocjalistycznej] zabrali z pomieszczeń

47 „Das Blitz-Fernschreiben” wysłany został o godzinie 1:20 w nocy (już) 10.11.1938 r. Cyt. za W. Schroeder, *Beschlagnahme und Verbleib jüdischer Bibliotheken in Deutschland vor und nach dem Novemberpogrom 1938*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. Zweites Hannoversches Symposium*, hrsg. von R. Dehnel, Frankfurt am Main 2006, s. 32.

48 O rywalizacji i podziale ‘żydowskich materiałów między RSHA i ERR/Institut für Judenforschung-Hohe Schule zob. D. Rupnow, *Judenforschung im Dritten Reich. Wissenschaft zwischen Politik, Propaganda und Ideologie*, Baden-Baden 2011, s. 116–118.

49 W. Schroeder, dz. cyt. s. 34. Tam lista 16 bibliotek, których zbiory łącznie obliczono na 199 300 tomów.

bibliotecznych książki należące do biblioteki, a ze skarbca rękopisy, pierwsze druki [zapewne mowa o inkunabułach]”⁵⁰. Gestapo skonfiskowało przy okazji skrzynię ze srebrnymi judaikami. Pod koniec września tego roku zbiory biblioteki wrocławskiego Seminarium trafiły – wyjąwszy niewielką część, która pozostała w lokalnym oddziale Gestapo – do nowoutworzonego Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) w Berlinie⁵¹. Wraz z innymi zasobami bibliotek z listy sporządzonej dla Heydricha weszły w skład Centralnej Biblioteki RSHA (Zentralbibliothek), dokładniej jej części zwanej Biblioteką Przeciwników (Gegnerbibliothek des RSHA) podległej Wydziałowi VII RSHA zajmującemu się „badaniami światopoglądowymi i ich ewaluacją”⁵². Składała się ona z czterech działów, z których każdy dotyczył innego wroga Rzeszy: kościoła, marksizmu, masonerii i Żydów. Dział żydowski (Judenabteilung) był wśród nich największy.

Berlińska Wyższa Szkoła Nauk Judaistycznych (HWJ), zdegradowana w czerwcu 1933 r. ponownie do poziomu instytucji dydaktycznej, próbowała kontynuować swoją działalność mimo dotkliwych szykan finansowych i prawnych. Próby jej przeniesienia do Cambridge zakończyły się w 1938 r. fiaskiem. W listopadzie 1939 r. uczelnia została włączona, jak wszystkie inne istniejące jeszcze instytucje i organizacje żydowskie, do Reichsvereinigung der Deutschen Juden (RDJ, Stowarzyszenie Niemieckich Żydów w Rzeszy), a jej zbiory przeniesiono do opróżnionego budynku rozwiązanego Ortodoksyjnego Seminarium Rabinackiego. To, że HWJ nie została wówczas zamknięta zawdzięczała głównie przewodniczącemu RDJ. Był nim niegdysiejszy słuchacz Żydowskiego Seminarium Teologicznego we Wrocławiu, a od 1912 r. wykładowca HWJ rabin Leo Baeck (1873–1956). Uczelnia przetrwała do czerwca 1942 r., gdy została ostatecznie rozwiązana. Do końca pobierało w niej naukę trzech studentów. Wraz z L. Baeckiem zostali w 1943 r. deportowani do getta w Terezynie (Theresienstadt). Znaczna część biblioteki HWJ została wywieziona tam w ślad za nimi i włączona do założonej w 1942 r. Centralnej Biblioteki Getta (Ghettozentralbücherei – ZBT), której zasoby szacowano nawet na 250 000 woluminów. Składały się na nie książki zarekwirowane więźniom getta, ale przede wszystkim skonfiskowane z publicznych i prywatnych niemieckich bibliotek żydowskich, a w 1944 r. także węgierskich (m.in. Seminarium Rabinackiego w Budapeszcie).

50 Archiwum ŻIH, sygn. 105/1059/, k. 10 (odbitka listu, b.a.), cyt. za N. Cieślińska-Lobkowicz, *Raub und Rückführung der Leon Vita Saraval Sammlung der Bibliothek des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz...*, s. 368.

51 Y. Domhardt, *Bibliotheken im Exil. Stationen der Wanderschaft der Bibliothek des Breslauer Rabbinerseminars. Ein Werkstattbericht aus Zürich*, [w:] *NS-Raubgut in Museen, Bibliotheken und Archiven. Viertes Hannoversches Symposium*, hrsg. von R. Dehnel, Frankfurt am Main 2012, s. 151.

52 Niemiecka nazwa brzmiała: Amt VII RSHA (Weltanschauliche Forschung und Auswertung).

Generalne Gubernatorstwo

Księgozbiór Głównej Biblioteki Judaistycznej przy Wielkiej Synagodze został skonfiskowany przez Niemców już w pierwszych miesiącach okupacji Warszawy. Rabunku dokonała specjalna grupa operacyjna SS zajmująca się zorganizowaną grabieżą zleconą przez RSHA nazywana Kommando Paulsen, od nazwiska jej dowódcy Petera Paulsena⁵³. Wkrótce potem zbiory GBJ wywiezione zostały w całości do Berlina i złożone w składnicy Centralnej Biblioteki RSHA w budynku dawnej Wielkiej Łoży Wolnomularskiej przy Eisenacher StraÙe.

Chaim Aron Kapłan (1880–1942?) w swoim warszawskim dzienniku zanotował pod datą 25 X 1939 r.: „Dwa dni temu zburzył okupant niebiańską świątynię polskich Żydów. Jak prawdziwi wandalę wdarli się do biblioteki na Tłomackiem, w której złożone były drogocenne zbiory kultury. Wynieśli z niej wszystkie książki i drogocenne rękopisy, załadowali do ciężarówek i wywieźli w nieznane miejsce. To podpalenie duszy ¼ydowstwa polskiego. Zniszczono nasze duchowe schronienie, w którym znajdowaliśmy ucieczkę od dotykających nas cierpieñ. Oto wyschło źródło, które syciło nasz głód Tory i wiary”⁵⁴. Dwa miesiące później, 22 grudnia, Kapłan zmuszony był uzupełnić poprzedni wpis: „Ręka nieszczęścia spadła na ostatki tego, co nam najdroższe. Przed kilkoma tygodniami wyciągnięto część zbiorów Biblioteki na Tłomackiem. W większości – całe komplety gazet codziennych, tygodników i miesięczników. Półki wciąż były pełne książek, których ręka nieszczęścia jeszcze nie tknęła. Kiedy [okupant] wyszedł, założył plomby na zamkniętych drzwiach. W tym tygodniu powrócił, ¼eby dokończyć dzieła rabunku. Autobusy ciężarowe ustawiły się przed biblioteką, a ¼ydowscy przechodnie byli wyłapywani do załadunku książek.”⁵⁵

Jeszcze bardziej tragiczny (i najczęstszy w przypadku księgozbiorów ¼ydowskich w okupowanej Polsce) był los biblioteki lubelskiej Jesziwy Chachmej. Znajdujące się w niej zwoje Tory i książki religijne niemieccy ¼ołnierze wyrzucili na bruk i podpalili: „Pożar trwał dwadzieścia godzin. GłoÙne zawrodoenie ¼ydów Lublina zagłuszyła wezwana orkiestra wojskowa i własne okrzyki radości” Niemców⁵⁶. Pozostała część księgozbioru Jesziwy została przeniesiona w 1940 r. do byłej Biblioteki Miejskiej im. Hieronima Łopaciñskiego zamienionej na niemiecką bibliotekę pañstwową: Staatsbibliothek Lublin.

53 A. Mężyñski, *Die Judaistische Bibliothek bei der GroÙen Synagoge in Warschau und das Schicksal der Bücher aus dem Warschauer Ghetto*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz...*, s. 86–88. Zob. te¿ ten¿e, *Kommando Paulsen. Organisierter Kunstraub in Polen 1942–45*, Köln 2000. Wczeñniejsza polska wersja: *Kommando Paulsen: pa¿dziernik-grudzieñ 1939*, Warszawa 1994.

54 Ch.A. Kapłan, *Dziennik 1939 r. Megila ¼ycia*, Warszawa 2019, s. 164.

55 Tam¿e, s. 251.

56 „Frankfurter Zeitung” z 28 III 1941 r., cyt. za M. Kirchhoff, dz. cyt., s. 122.

3.3. Komisarjat Rzeszy Wschód

Los zbiorów Biblioteki Straszuna i JIWO został przesądzony po niemieckiej inwazji na Wilno pod koniec czerwca 1941 r. W drugim tygodniu okupacji miasta przybył doń na rekonesans wysłannik Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) Herbert Gotthard. Była to utworzona w 1940 r. specjalna organizacja NSDAP zajmująca się systematycznym rabunkiem dóbr kultury na okupowanych przez Rzeszę Niemiecką terenach. Na jej czele stał A. Rosenberg, po wybuchu wojny ze Związkiem Sowieckim mianowany przez Hitlera ministrem Rzeszy do spraw Okupowanych Terytoriów Wschodnich (Reichsminister für die besetzten Ostgebiete). Kierował nią Johannes Pohl, rzecznik „Judenforschung ohne Juden” (badanie Żydów bez Żydów), który w latach 1934–1936 studiował na polecenie NSDAP judaistykę w niemieckim Instytucie Orientalistycznym w Jerozolimie. W lipcu 1941 r. Gestapo aresztowało dyrektora JIWO w okresie rządów sowieckich Noaha Pryłuckiego (1882–1941), dyrektora Żydowskiego Muzeum Etnograficznego im. Szymona An-skiego Eliahu Jakowa Goldschmidta (1882–1941) i dyrektora Biblioteki Straszuna Ch. Łuńskiego. Rozkazano im spisać dla ERR listę najcenniejszych obiektów znajdujących się w ich zbiorach. Pryłucki i Goldschmidt natychmiast po jej sporządzeniu na początku sierpnia zostali zamordowani. Łuński trafił z więzienia do utworzonego 6 września 1941 r. getta.

Po opuszczeniu przez Gottharda miasta na początku sierpnia specjalny oddział SS (Einsatzstab Wilna) wysłał pierwsze osiem skrzyń z obiektami umieszczonymi na liście sporządzonej dla ERR, wśród nich z rękopisami, inkunabułami i starodrukami z biblioteki Straszuna, do berlińskiego RSHA. Późniejsze próby Pohla odzyskania ich dla ERR zakończyły się niemal na pewno niepowodzeniem⁵⁷.

Skądinąd bogactwo bibliotek wileńskich, księgozbiorów i rytualnych judaików w posiadaniu tamtejszych synagog, organizacji żydowskich i prywatnych właścicieli wykluczało ich szybką selekcję i wywózkę do Rzeszy⁵⁸. Toteż dopiero po wizycie Pohla z ekipą w lutym 1942 r. ERR podjęło zakrojoną na szeroką skalę akcję przesiewową, tj. segregowania materiału bibliotecznego na zakwalifikowany do wywozu do Rzeszy i pozostały, przeznaczony na przeział. Wyselekcjonowane zbiory Biblioteki Straszuna (ok 25 000 woluminów) przeniesiono do gmachu zamkniętej wileńskiej biblioteki uniwersyteckiej. Składowano tam też kilkaset księgozbiorów z synagog i prywatnych z miasta

57 D. Rabinowitz, dz. cyt., s.82.

58 S.C. Sutter, *The lost Jewish libraries of Vilna and the Frankfurt Institut zur Erforschung der Judenfrage*, [w:] *Lost libraries. The destruction of great book collections since antiquity*, ed. by J. Raven, Houndmills [i in.] 2004, s. 219–235.

i okolicy, wśród nich z Domu nauki Gaona z Wilna. Segregowała je pod groźbą kary śmierci grupa eskortowanych z getta Żydów. Stosowali się do wskazówek obsadzonych przez Pohla w roli przymusowych selekcjonerów trzech żydowskich specjalistów. Obok Ch. Łuńskiego byli to dyrektor JIWO do 1939 r. Z. Kalmanowicz oraz przedwojenny kierownik Biblioteki Grossera w Warszawie, a teraz twórca biblioteki wileńskiego getta Herman Kruk (1897–1944)⁵⁹. Z kolei w budynku JIWO, znajdującym się także poza granicami getta, segregowano obok własnych zasobów Instytutu księgozbiory zwożone tu nie tylko z Wilna ale też z Kowna i innych miast. Dzięki Krukowi wiosną 1942 r. trafili do tych prac m.in. dwaj poeci Szmerke Kaczergiński (1908–1954) i Abraham Sutzkever (1913–2010). Zatrudnieni przy selekcji i przeładunku zagrabionych zbiorów zorganizowali konspiracyjną grupę znaną jako Papierbrigade (Papierowa brygada). Jej członkom udało się przeszczuglować z budynku JIWO i ukryć na terenie getta oraz po „stronie aryjskiej” niemałą część muzealnych, archiwalnych i bibliotecznych zbiorów Instytutu⁶⁰. Wraz z likwidacją wileńskiego getta we wrześniu 1943 r. brygada przestała istnieć. Obydwaj kierujący nią poeci zdołali zbiec do sowieckiej partyzantki.

W sobotę 15 IV 1944 r. na trzeciej stronie „New York Timesa” ukazała się korespondencja moskiewskiego korespondenta gazety, Ralpa Parkera. Otwierał ją nagłówek:

Poet-partisan from Vilna Ghetto Says Nazis Slew 77, 000 of 80,000; Lithuanian Jews Fought Back in Their Agony – Gorky and Tolstoy Letters Seized From Germans and Taken to Moscow

(Poeta-partyzant z wileńskiego getta mówi, że naziści zabili 77 000 z 80 000; litewscy Żydzi bronili się w męczarniach – listy Gorkiego i Tołstoja odebrane Niemcom i przewiezione do Moskwy).

Poetą-partyzantem był A. Sutzkever. To wtedy wspomina już L.S. Dawidowicz i Max Weinreich (1894–1964), współzałożyciel JIWO i od 1940 r. szef jego nowojorskiej filii, dowiedzieli się o likwidacji wileńskiego getta i zorganizowanym w nim żydowskim oporze. Dawidowicz wspominała, że Sutzkever:

pokazał też Parkerowi list napisany przez Maksyma Gorkiego, który on, Sutzkever przywiózł do Moskwy. Przeszczuglował go z wileńskiego «znanego Muzeum Żydowskiego» – nie wiedzieliśmy dokładnie, co miał na myśli, ale przypuszczaliśmy, że odnosiło się to do JIWO. Powiedział, że uratował także «wiele innych cennych zabytków»⁶¹.

59 Uratowane gettowe dzienniki obydwu stały się podstawę stosunkowo dokładnej rekonstrukcji losów Biblioteki Straszuna od lipca 1941 do likwidacji wileńskiego getta, zob. D. Rabinowitz, s. 75–86. Także B. Schilo, dz. cyt. 27–30.

60 Tamże, s.30–32.

61 L.S. Dawidowicz, dz. cyt., s. 251.

Jednak najcenniejszą część biblioteki JIWO wywieziona została przez ERR do Institut zur Erforschung der Judenfrage (IEJ; Instytut Badań nad Kwestią Żydowską) we Frankfurcie nad Menem. Resztę, szacowaną na około 60% Niemcy przeznaczili na przemiał.

Nazistowskie Judenbibliotheken: zbierać, aby zniszczyć

Niszczenie żydowskich księgozbiorów, czy to przez ich spalenie, jak lubelskiej Jesziwy Chachmej, czy przez ich przemiał, jak w Wilnie, czy też przez pozostawienie ich na pastwę losu to oczywiście barbarzyństwo. Było nim także zdzięsiatkowanie, dezintegracja i rozproszenie gromadzonych przez dziesięciolecia zbiorów bibliotecznych, co równało się zniszczeniu bibliotek jako depozytariusza wiedzy i pamięci o społeczności i instytucjach, którym służyły. Za rodzaj perwersji trzeba uznać działania wedle dewizy „zbierać, aby zniszczyć”, która określa cel towarzyszący dewastacji wspomnianych tu naukowych bibliotek żydowskich Wrocławia, Berlina, Warszawy i Wilna. Zrabowane z nich zbiory wykorzystywano (*verwendet*) do tworzenia bazy źródłowej nazistowskich badań uzasadniających anihilację Żydów i żydostwa (*Jüderei*), tego – jak nazywał je zausznik Rosenberga w ERR, Johannes Pohl – „badania Żydów bez Żydów”.

Największą tego rodzaju zbiornicą żydowskiego piśmiennictwa stała się biblioteka Instytutu Badań nad Kwestią Żydowską we Frankfurcie/M. Otwarty w marcu 1941 r. IEJ stanowił pierwszy instytut planowanej przez Rosenberga Wyższej Szkoły Partii Narodowosocjalistycznej (*Hohe Schule der NSDAP*), dla której już od 1939 r. gromadzono zrabowane książki w ukonstytuowanej wtedy w Berlinie Centralnej Bibliotece nieistniejącej jeszcze nazistowskiej uczelni (*Zentralbibliothek der Hohen Schule*)⁶². W posiadaniu biblioteki frankfurckiego IEJ znalazło się ponad milion książek, pochodzących przeważnie z grabieży ERR w okupowanej Europie Zachodniej, ZSRR i Grecji.

Zasoby drugiej z owych perwersyjnych zbiornic bibliotecznych czyli *Gegnebibliothek* w Wydziale VII RSHA szacuje się nawet na dwa do trzech milionów woluminów, skonfiskowanych głównie na terenie Starej Rzeszy, Wiednia i Generalnego Gubernatorstwa. Zbiory te pochodziły z bibliotek publicznych i prywatnych należących do różnych – nie tylko żydowskich – organizacji, grup ludności i osób uznanych za przeciwników nazizmu i Rzeszy Niemieckiej. Niewątpliwie jednak żydowski dział biblioteki RSHA mógł ilościowo i jakościowo konkurować z frankfurckim rywalem⁶³.

62 Berlińska *Zentralbibliothek der Hohe Schule* powstała jeszcze przed rozporządzeniem Hitlera z 29 I 1940 r. powołującym do istnienia *Hohe Schule der NSDAP* jako miejsca „narodowosocjalistycznych badań i edukacji”.

63 O bibliotece RSHA i będących w jej posiadaniu zagrabionych zbiorach żydowskich zob. D. Schidorsky, *The library of the Reich Security Main Office and its looted Jewish book collections*,

Trzecią biblioteką w tej grupie, najmniej znaną a w pewnym sensie – jeśli tak można rzec – najokrutniejszą była Hebräische Bibliothek (Biblioteka Hebrajska) w getcie Theresienstadt⁶⁴. Rozłączna z Centralną Biblioteką getta i niedostępna dla zamkniętych w nim ofiar w zamierzeniu miała być reprezentatywnym zbiorem hebraików i judaików. W tym celu tzw. Talmudkommando istniejące od kwietnia 1943 r. miało za zadanie wyławiać cenne druki i rękopisy z transportów przywożących do getta zasoby bibliotek żydowskich zagrabionych we Wrocławiu, Berlinie, Wiedniu i Budapeszcie⁶⁵. Komandem złożonym z 20 rabinów, 15 teologów, historyków i bibliotekarzy kierowali rabini: wiedeńczyk Benjamin Marmelstein (1905–1989) i prażanin Otto Muneles (1894–1967), po wojnie pierwszy bibliotekarz Muzeum Żydowskiego w Pradze⁶⁶. Do początków 1945 r. Talmudkommando skatalogowało połowę spośród niemal 60 000 woluminów zgromadzonych w Hebrajskiej Bibliotece terezińskiego getta.

Niezależnie od wspomnianej trójki beneficjentów grabieży żydowskich bibliotek nieustające zapotrzebowanie na zrabowane książkowe judaika zgłaszały niemieckie uniwersytety oraz tzw. naukowe instytuty prowadzące badania nad „kwestią żydowską”, m.in. Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej (Institut für Deutsche Ostarbeit) założony w Krakowie w 1940 r. przez Generalnego Gubernatora Hansa Franka. Znalazły się wśród nich także Pruska Biblioteka Państwowa, Biblioteka Uniwersytecka w Berlinie, Bawarska Biblioteka Państwowa oraz Biblioteka Reichsuniverstiät Posen czyli Uniwersytetu Rzeszy w Poznaniu. Jak donosiła 7 III 1941 r. „Frankfurter Zeitung” poznański uniwersytet, który utworzył katedrę „badania historii i języka Żydów” miał otrzymać 400 000 tomów ze skonfiskowanych żydowskich bibliotek w Polsce⁶⁷. „[Badania te] miały być na uczelni nieodzwrotnie prowadzone nawet jeśli za kilka lat nie będzie ani jednego studenta, który widziałby żywego Żyda” – informowała w 1941 r. „Deutsche Post aus dem Osten”⁶⁸.

„Libraries and Cultural Record” 2007, vol. 42, nr 1, s. 21–47; W. Schroeder, *Die Bibliotheken des RSHA: Aufbau und Verbleib*. Druckfassung Vortrag Weimar 11.9.2013, [online] http://www.initiativefortbildung.de/pdf/provenienz_schroeder.pdf [dostęp 3.05.2022].

64 Informacje dotyczące Hebrajskiej Biblioteki w terezińskim getcie podają za M. Bušek, *Provenance research in the Book Collection of the Jewish Museum in Prague*, [w:] *Treuhänderische Übernahme und Verwaltung. International und interdisziplinär betrachtet*, hrsg. von O. Kaiser, C. Köstner-Pensel, M. Stumpf, Wien 2018, s. 147.

65 A także z bibliotek gmin żydowskich Drezna, Hannoveru i Monachium. Zob. Y. Weiss, *Von Prag nach Jerusalem. Jüdische Kulturgüter und israelische Staatsgründung*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 2015 T. 63 Z. 4, s. 520.

66 Tamże s. 520 i 525. Tylko oni dwaj przeżyli, pozostałych członków Talmudkommando deportowano do Auschwitz.

67 *The black book of Polish Jewry. An account of the martyrdom of Polish Jewry under the Nazi occupation*, ed. J. Apenszlak, [New York] 1943, s. 300. Wiadomość ta nigdy nie została zweryfikowana.

68 *Deutsche Post aus dem Osten*, N.F. 13 (1941), za: Rubnow, dz. cyt., s. 130.

Ewakuacja

Latem 1943 r., po ciężkich nalotach bombowych na Berlin, na polecenie Himmlera część Centralnej Biblioteki RSHA, w tym Gegnerbibliothek Wydziału VII, ewakuowano na Dolny Śląsk (pałace w Sławie – Schlesiersee i Wilkanowie – Wölfelsdorf) i do czterech pałaców na terenie tzw. Kraju Sudeckiego⁶⁹. Do Konzentrationslager (KL) Theresienstadt wywieziono około 60 000 tomów z Działu Żydowskiego biblioteki RSHA. Mimo to setki tysięcy zrabowanych książek pozostały w berlińskiej składnicy bibliotecznej Wydziału VII RSHA przy Eisenacher StraÙe. W listopadzie tego samego roku większość z nich strawił pożar. Spaliła się w nim m.in. znaczna część zbiorów Biblioteki Gminy Berlińskiej i biblioteki Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, a także gros (do 90%) zasobów Głównej Biblioteki Judaistycznej w Warszawie.

Zbiory IEJ już wiosną 1943 r. prawie w całości przetransportowano z Frankfurtu nad Menem do heskiego miasteczka Hungen. Były wśród nich wywiezione przez ERR z Wilna części zasobów JIWO i Biblioteki Straszuna. Ponadto około 11 000 woluminów z biblioteki Żydowskiego Seminarium Teologicznego we Wrocławiu, które frankfurcki IEJ nabył w drodze wymiany lub zakupu od berlińskiego RSHA.

Powojenny podział uratowanych książek

„Nasza praca dobiega końca. Tysiące książek trafią na śmietnik, a książki żydowskie zostaną zlikwidowane. Tę część, którą uda nam się uratować, uratujemy z Bożą pomocą. Znajdziemy ją, gdy wrócimy jako wolni ludzie“ – zanotował 23 VIII 1943 r. w getcie wileńskim Z. Kalmanowicz⁷⁰. Kalmanowicz, Łuński i Kruk nie doczekali tej chwili, zginęli w Zagładzie. Poeci A. Sutzkever i Sz. Kaczergiński przeżyli w sowieckiej partyzantce. Natychmiast po wyzwoleniu Wilna spod okupacji niemieckiej w lipcu 1944 r. przystąpili do ratowania części zbiorów

69 Były to pałace w Mimoniu (Niemes, 256 626 wol.); Novym Falkenburgu (Neu Falkenburg, 93 624 wol.), Novym Berstejnje (Neu Peerstein, 59 927 wol. i 131 865 archiwaliów) i House (Hauska, dokładna liczba nieznana, ok. 95 000). Dane te i szczegółowe informacje o wywozie i rozdysponowaniu zbiorów Biblioteki RSHA w tych pałacach: M. Strouhalova, *Hidden or forbidden? Remarkable history of the books stored in the Reserve Collections of the National Library of the Czech Republic*, Praga 2017, s. 33–51. Zob. też P. Kennedy Grimsted, *Sudeten Crossroads for Europe's Displaced Books: The 'Mysterious Twilight' of the RSHA Amt VII Library and the Fate of a Million Victims of War*, [w:] *Restitution of Confiscated Works – Wish or Reality? Documentation, Identification and Restitution of Cultural Property of the Victims of World War II. Proceedings of the International Academic Conference Held in Liberec, 24–26 October 2007*, ed. M. Borák, Praga 2008, s. 120–177.

70 Cytowane z dziennika Kalmanowicza za: D.F. Fishman, *Embers plucked from the fire. The rescue of Jewish cultural treasures in Vilna*, [w:] *The Holocaust and the book. Destruction and preservation*, ed. J. Rose, Boston 2001, s. 72.

JIWO ukrytych przez ich Papierbrigade na terenie getta, ale też tysiące tomów wywiezionych na przemiał i niszczących w punkcie utylizacji⁷¹. Założone przez nich jeszcze w tym samym miesiącu jako przystań dla uratowanych obiektów Muzeum Sztuki i Kultury Żydowskiej było pierwszą powojenną instytucją żydowską w mieście. W ciągu kilku pierwszych miesięcy zgromadziło 35 000 książek, w tym 25 000 w jidysz i po hebrajsku oraz 600 worków archiwaliów JIWO i z getta w Kownie⁷². Bardzo szybko jednak komunistyczne władze Litewskiej Republiki Radzieckiej i centralne w Moskwie uznały muzeum żydowskie za ideologicznie niepożądane. Wiosną 1945 r., mimo sprzeciwów obydwu protagonistów (także w Moskwie), przemielono kilkadziesiąt ton żydowskich materiałów archiwalnych, książek i czasopism ocalałych przed planowaną przez Niemców utylizacją. Utraciwszy złudzenia Kaczergiński i Sutzkever podobnie jak pozostali pracownicy muzeum i jego przyjaciele jeden po drugim opuszczali w ramach tzw. repatriacji sowieckie Wilno wywożąc w bagażu część uratowanych materiałów JIWO. W połowie 1946 r. byli już w Polsce, którą szybko opuścili pod wpływem pogromu kieleckiego i wszechobecnego antysemityzmu udając się do Paryża. Skąd tylko mogli i wszelkimi dostępnymi drogami wysyłali przemyczone materiały JIWO do nowojorskiej filii Instytutu kierowanej przez M. Weinreicha pod zamerykanizowaną nazwą YIVO Yidish Scientific Institute⁷³. Już od 1942 r. dzięki jego staraniom była ona traktowana przez władze amerykańskie jako prawomocny sukcesor rozwiązanego przez Niemców wileńskiego JIWO. Przewrotność Weinreicha okazała się zbawienna. W 1948 r. w Wilnie zlikwidowany został bowiem ostatni przyczółek jidyszystów, czyli muzeum z uratowanymi przez obydwu poetów zbiorami żydowskich bibliotek. Przed kolejnym ich zniszczeniem, tym razem przez władze sowieckie, uratował je dyrektor litewskiej Izby Książki Antanas Ulpis (1904–1981), który ukrył zbiory w podziemiach, będącego siedzibą Izby, byłego klasztoru karmelitów. W okresie postalinowskiej odwilży zostały one skatalogowane, ale opinia publiczna dowiedziała się o ich istnieniu dopiero w 1988 r.⁷⁴

71 D.F. Fishman, dz. cyt., s. 73–75. Uratowali m.in. „Dziennik” gettowy H. Kruka, listy Szolema Alejchema (1859–1916), rękopisy Chaima Nachmana Bialika (1873–1934), obrazy żydowskich malarzy a nawet rzeźby Ilji Ginzburga (1859–1939) i Marka Antokolsky’ego (1843–1902).

72 Tamże, s. 73–75. Muzeum ulokowane zostało najpierw w mieszkaniu, a potem w jedynym niewyłączonym przez Sowietów budynku gminy na ul. Straszuna, gdzie w okresie okupacji mieściły się urzędy, biblioteka i więzienie getta. Muzeum stało się natychmiast centrum wszelkich spraw ocalałych Żydów. Nie dysponowało żadnym budżetem. Uzyskało zgodę na zatrudnienie sześciu pracowników, którzy, tak samo jak obydwaj jego założyciele, pracowali za darmo. Zob. też B. Shilo, dz. cyt. 33–35.

73 Sutzkever w oczekiwaniu na wizę do USA wahał się czy przemyczone przezeń materiały wysłać do Jerozolimy na Uniwersytet Hebrajski czy do filii nowojorskiej Instytutu – ostatecznie zdecydował na rzecz Nowego Jorku wysyłając między grudniem 1946 a marcem 1947 na ręce Weinreicha 360 wileńskich dokumentów wśród nich pisma Gaona z Wilna i Dziennik Kalmanowicza, za B. Shilo, dz. cyt., s 35–36.

74 Tamże, s. 75.

Podobnie jak Wilno, również Lublin został w lipcu 1944 r. wyzwolony spod okupacji niemieckiej. Natychmiast powstała tam lokalna Żydowska Komisja Historyczna (ŻKH). Jednym z jej głównych zadań – obok zbierania od ocalałych Żydów świadectw zbrodni hitlerowskich – było ratowanie materialnych resztek żydowskiego dziedzictwa. Zabezpieczono rytualne judaika magazynowane przez Niemców w budynku lubelskiego muzeum, wśród nich także te zrabowane ofiarom obozu koncentracyjnego na Majdanku. Natomiast poszukiwania zbiorów biblioteki Jesziwy Chachmej, wywiezionych przez Niemców kilka miesięcy przed wyzwoleniem na zachód w kierunku Berlina, nie przyniosły rezultatu. Badacze skłaniają się do domniemania, że być może zbiory te w całości spłonęły. Uprawnione wydaje się też przypuszczenie, że mogły zostać przejęte przez Armię Czerwoną i wywiezione w głąb Rosji. Wedle innych opinii mniej wartościowa część księgozbioru lubelskiej jesziwy miała zostać w mieście i zaginęła dopiero po wojnie. Odnalazło się pięć książek, które w 2007 r. wróciły do wyremontowanej synagogi Jesziwy Chachmej w odzyskanym przez gminę żydowską w 2003 r. budynku uczelni przekształconym na hotel. Pojedyncze tomy z jej znakami własnościowymi zidentyfikowano w warszawskim ŻIHu, Bibliotece Narodowej Izraela w Jerozolimie i w zbiorach prywatnych⁷⁵.

W końcu 1944 r. lubelska ŻKH przekształciła się w Centralną Żydowską Komisję Historyczną (CŻKH) przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce. Na początku 1945 r. została przeniesiona do Łodzi. Posiadała przedstawicielstwa we wszystkich miastach wojewódzkich i skromniejsze w co liczniejszych skupiskach ludności żydowskiej porzucanych po kraju⁷⁶. W 1947 r. centralę CŻKH przeniesiono do Warszawy i przemianowano na Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH). Siedzibą Instytutu i utworzonej w nim Centralnej Biblioteki Żydowskiej został odremontowany budynek Głównej Biblioteki Judaistycznej. Uległ on w czasie okupacji stosunkowo niewielkim zniszczeniom w przeciwieństwie do sąsiadującej z nim Wielkiej Synagogi, którą Niemcy wysadzili w powietrze 16 V 1943 r. po stłumieniu powstania w getcie.

ŻIH nie tylko poszukiwał w kraju i zdobywał ocalone z pożogi judaika: książki, archiwalia, dzieła sztuki i obiekty ceremonialne. Władze państwowe uznały go za spadkobiercę i sukcesora wszystkich zbiorów żydowskich odnalezionych w późnych latach 40. przez polskie ekipy poszukiwawcze

75 Kopcowski, dz. cyt. Zob. też pod tekstem Kopcowskiego komentarz *Od Redakcji* autorstwa Jana Krzysztofa Wasilewskiego. Zob. też Cyfrowa Biblioteka Jesziwy/The Yeschiwa Digital Library, [online] <https://teatrnn.pl/wystawy/cyfrowa-biblioteka-jesziwy/> [dostęp 30.05.2023].

76 W Lublinie w Komisji zatrudnione były tylko dwie osoby, ale po przeniesieniu do Łodzi i szybkim powstaniu oddziałów zamiejscowych w CŻKH na początku 1946 r. pracowało już ponad 100 osób, w tym 30 w jej łódzkiej centrali. Lokalne przedstawicielstwa CŻKH działały do 1950 r.

w niemieckich repozytoriach na Dolnym Śląsku, a także przekazanych w listopadzie 1946 r. przez władze Czechosłowacji⁷⁷. Tym sposobem do ŻIH-u wróciły ze składnic RSHA w czterech czeskich pałacach, m.in. w Mimoniu (Niemes) i Housce (Hauska) nieliczne uratowane tomy GBJ wywiezione do Berlina pod koniec 1939 r.⁷⁸ Wtedy też ŻIH wszedł w posiadanie przywiezionego stamtąd niemałego zbioru książek Seminarium Rabinackiego we Wrocławiu oraz pojedynczych tomów z berlińskiej Hochschule für die Wissenschaft des Judentums i kilku innych żydowskich bibliotek niemieckich⁷⁹. Nie wiadomo natomiast, czy to z tych czeskich zamków, czy z pałacu w Wilkanowie koło Bystrzycy Kłodzkiej, w którym znajdowała się kolejna składnica RSHA, a może z byłej siedziby gestapo w Kłodzku (Glatz) ŻIH otrzymał najcenniejszą część „swoich” wrocławskich judaików z JTS: ponad 100 zabytkowych hebrajskich rękopisów i inkunabułów⁸⁰. Przy okazji trafił do ŻIH-u ukryty na Dolnym Śląsku wielki zbiór historycznych druków i rycin zgromadzonych przez M. Sterna w Bibliotece Berlińskiej Gminy Żydowskiej, które w późnych latach 30. XX w. przejęła Państwowa Biblioteka Pruska. Szczegółowe zbadanie proveniencji tego zbioru, nazywanego nie bez powodu „drugą Berlinką”, oraz jego drogi

77 M. Strouhalova, dz. cyt., s. 51. Do Polski wysłano 56 skrzyń książek i później jeszcze 880 woluminów. Zob. też A. Mężynski, *Die Judaistische Bibliothek...*, s. 95. W transporcie znalazły się też książki z Biblioteki Sejmu i Senatu RP.

78 Prof. Szmul Hugo Bergman, który z ramienia Uniwersytetu Hebrajskiego zabiegał w 1946 r. o przekazanie z Czechosłowacji odnalezionych tam zagrabionych przez Niemców księgozbiorów żydowskich do Jerozolimy pisał w sprawozdaniu z tej podróży: „byłem świadkiem, że rząd polski, który w pośpiechu domagał się wszystkich książek polskiej proveniencji, 11 listopada [1946] wysłał ciężarówkę, aby na nie załadować wszystkie książki – żydowskie i nieżydowskie. Na moich oczach złożono na ciężarówkę książki z Biblioteki Wielkiej Synagogi w Warszawie (na Tłomackiem) i zawieziono na pociąg do Mimonia skąd miały zostać wydane do Warszawy”. Za: Y. Weiss, dz. cyt., s. 530. A. Mężynski, *Die Judaistische Bibliothek...*, s. 95 cytuje notatkę z 8 III 1947 r. znajdującą się w Archiwum ŻIH, wskazującą że także w pałacu niedaleko Bystrzycy Kłodzkiej miały znajdować się książki z Biblioteki Judaistycznej w Warszawie.

79 Płonna okazała się nadzieja Uniwersytetu Hebrajskiego, że rząd polski przekaże do Jerozolimy zidentyfikowaną w Czechosłowacji część zbiorów biblioteki wrocławskiego Seminarium Rabinackiego jako ważny znak przyjaźni i dobrej woli względem narodu żydowskiego w Palestynie, tym bardziej, że wrocławskie JTS było instytucją prywatną a na jego bibliotekę składała się głównie literatura religijna. Zob. Y. Weiss, dz. cyt., s. 531.

80 M. Nosek, *The Collection of Leon Vita Saraval*, [w:] *The lost heritage of cultural assets. The documentation, identification, restitution and repatriation of the cultural assets of WWII victims. Proceedings of the international academic conference in Brno (20–21.11.2003)*, ed. M. Borák, Brno 2003, s. 131: autor uważa, że rękopisy JTS z ŻIH-u były od chwili konfiskaty składowane w Kłodzku. Taką samą informację, że wrocławskie manuskrypty dotarły do ŻIH-u z Kłodzka podaje: *Catalogue of manuscripts and archival material of Juedisch-Theologisches Seminar Breslau held in Russian depositories*, ed. E. Genieva, Moskwa 2003, s. 12. Jest to publikacja Ministerstwa Kultury Federacji Rosyjskiej wydana w ramach projektu „Heritage Revealed” we współpracy z amerykańskim The Research Project on Art and Archives.

od nazistowskiej konfiskaty po lądowanie (zapewne w 1951 r.) w zbiorach ŻIH-u to zadanie, które, jak wiele innych, czeka na realizację⁸¹.

Mniejszą i mniej cenną od przekazanej do ŻIH-u część zasobów rękopiśmiennych i starodruków wrocławskiego Seminarium zajęły wiosną 1945 r. w czeskim Mimoniu i śląskim Wilkanowie (wraz z innymi zdobytymi tam archiwaliami) „trofiejne brygady” Armii Czerwonej. Wywiezione do Moskwy zgodnie z rozkazem Ławrientija Berii z 11 IX 1945 r. zostały ukryte w tzw. specjalnych archiwach ZSRR⁸².

Natomiast najcenniejsze 37 manuskryptów i inkunabułów wrocławskiego JTS (głównie z kolekcji Saravala) trafiło do Biblioteki Narodowej w Pradze wraz z kilkuset tysiącami książek z Centralnej Biblioteki RSHA, odkrytymi we wspomnianych pałacach byłego Kraju Sudeckiego (Sudetenland)⁸³. Znaczną ich część zidentyfikowano i restytuowano w 1947 i 1948 r. do krajów Europy Zachodniej, z których zostały zrabowane. Resztę, jeśli zaliczała się do piśmiennictwa żydowskiego – w tym kolekcję Saravala, ale też np. tomy z wileńskiego JIWO, przekazano w depozyt Muzeum Żydowskiemu w Pradze, które z polecenia czeskiej Rady Gmin Wyznaniowych Żydowskich miało sprawować pieczę nad żydowskim dziedzictwem. Do praskiego muzeum trafiło też ok. 100 tysięcy woluminów Centralnej Biblioteki getta w Terezynie pochodzących ze skonfiskowanych zbiorów z niemieckich i czeskich żydowskich bibliotek publicznych – wśród nich z Biblioteki Berlińskiej Gminy Żydowskiej, także berlińskiej Hochschule für die Wissenschaft des Judentums i tamtejszego Ortodoksyjnego Seminarium Rabinackiego – ze zrabowanych prywatnych księgozbiorów. Część spośród tych ostatnich udało się jeszcze przed dojściem do władzy komunistów w 1948 r. zwrócić właścicielom. Pozostałe kilkadziesiąt tysięcy woluminów uznanych za bezdziedziczne (tj. bez spadkobierców lub prawnych sukcesorów) podobnie jak zbiory o analogicznym statusie odnalezione w północnoczeskich pałacach były przedmiotem intensywnych zabiegów Uniwersytetu Hebrajskiego i organizacji żydowskich w USA⁸⁴. W ich efekcie Czechosłowacja zdecydowała

81 “Pierwsza Berlinka” to zbiór ponad 500 tys. cennych archiwaliów Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, ukryty w 1943r. w Krzeszowie i od końca wojny przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej.

82 *Catalogue of Manuscripts...*, s. 12. Katalog zawiera 39 rękopisów i jednostek archiwalnych z wrocławskiego JTS znajdujących się we Wszechrosyjskiej Państwowej Bibliotece Literatury Obcej im. M.I. Rudomino w Moskwie (Vserossijskaâ Gosudarstvennaâ Biblioteka Inostrannoj Literatury im. M.I. Rudomino) i różnych archiwach moskiewskich.

83 N. Cieślińska-Lobkowicz, dz. cyt., s. 374; A. Kawalko, *A Story of survival. Hebrew manuscripts and incunabula from the Saraval Collection in the Manuscriptorium – Digital Library of the Memoriae Mundi Series Bohemica Project*, „Medaon. Magazin für Jüdisches Leben in Forschung und Bildung” 2015, nr 17, [online] <https://www.medaon.de/en/ausgabe/medaon-9-2015-17/> [dostęp 12.05.2022].

84 Na temat starań wysłanników Uniwersytetu Hebrajskiego i jego Biblioteki otrzymania od Czechosłowacji przynajmniej części książek żydowskich z getta terezińskiego i repozytoriów RSHA

w 1948 r. przekazać Narodowej Bibliotece w Jerozolimie kilkadziesiąt tysięcy woluminów pochodzących z hitlerowskiej grabieży⁸⁵.

Także Polska przekazała uroczyście w 1948 r. nowopowstałemu państwu Izrael 85 000 ksiąg religijnych i literatury rabinicznej (bez sprawdzenia ich proveniencji), o co skutecznie zabiegał Menachem Mendel Schneerson, skarbnik Uniwersytetu Hebrajskiego⁸⁶.

Redystrybucja i rekonstrukcja

Rosnąca świadomość skali zniszczeń materialnego dziedzictwa żydowskiego w okupowanej przez nazistów Europie sprawiła, że już podczas wojny w Palestynie i USA środowiska żydowskie przygotowywały projekty jego ratowania, restytucji i redystrybucji. W Jerozolimie prace w tym zakresie podjął w 1944 r. założony przy Uniwersytecie Hebrajskim m.in. przez Szmula Bergmana i G. Scholema komitet Otzrot Hagolach (Skarby Diaspory) do spraw odzyskanych w Europie bibliotek żydowskich. W Stanach Zjednoczonych Ameryki inny wybitny uczony żydowski, historyk Salo W. Baron (1895–1989) stanął na czele powołanej w 1944 r. Commission on European Jewish Cultural Reconstruction (CEJCR; Komisja do spraw rekonstrukcji kultury Żydów europejskich). Przygotowała ona wydaną w Nowym Jorku w 1946 r. *Tentative list of Jewish cultural treasures in Axis-occupied countries* (Orientacyjna lista skarbów kultury żydowskiej w krajach okupowanych przez państwa Osi), pomyślaną jako pomoc w poszukiwaniu zrabowanych i rozproszonych zbiorów żydowskich na terenie Niemiec i w okupowanej Europie⁸⁷. Zawierała ona informacje dotyczące niemal 700 bibliotek, archiwów i zbiorów judaików należących do gmin i organizacji żydowskich oraz prywatnych właścicieli.

Tuż po kapitulacji Trzeciej Rzeszy wysłannicy tych organizacji, poczynając od Scholema i dyrektor wykonawczej CEJCR Hannah Arendt (1906–1975), podjęli poszukiwania ocalałych zbiorów. Prowadzono je na terenie Niemiec

na północy Czech, zob. Y. Weiss, dz. cyt. oraz B. Shilo, dz. cyt., s. 79–115. O podobnych zabiegach sekcji MFAA (Monuments, Fine Arts, and Archives) armii amerykańskiej i CEJCR, zob. E. Gallas, »Das Leichenhaus der Bücher«. *Kulturrestitution und jüdisches Geschichtsdenken nach 1945*, Göttingen 2016, s. 200–207.

85 Liczba przekazanych do Jerozolimy woluminów nie jest znana – w źródłach mówi się niekiedy o 40 tys. niekiedy o 70 tys.: za B. Shilo, dz. cyt., s. 114. Wiadomo, że znajdowały się wśród nich m.in. materiały z wileńskiego JIWO, tamże, s. 89–92.

86 D. Schidorsky, *The salvaging of Jewish books in Europe after the Holocaust: the efforts of the Hebrew University and of the Jewish National and University Library – success and failure*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz...*, s. 205. Liczbę 80 000 wol. podaje E. Gallas, dz. cyt., s. 206.

87 *Tentative list* ukazała się jako suplement „Jewish Social Studies”, 1946/vol VIII, nr 1. Jest dostępna online na stronie Commission for Looted Art in Europe (www.lootedart.com). W 1947 i 1948 r. opublikowano jej rozwinięcia: listę czasopism żydowskich i wydawców żydowskich.

i Austrii, ale także w Czechosłowacji, Polsce i innych krajach⁸⁸. Przedmiotem szczególnych zabiegów były dobra kultury bez spadkobierców i prawnych sukcesorów. CEJCR, należąca do założycieli Jewish Restitution Successor Organisation (JRSO; Żydowska Organizacja Sukcesyjna ds. Restytucji) czuła się depozytariuszem tego „osieroconego” żydowskiego mienia kulturalnego⁸⁹. Zagłada oznaczała w przekonaniu skupionych w Otzrot Hagolah i w CEJCR żydowskich intelektualistów koniec życia żydowskiego w Niemczech i Europie Wschodniej. Toteż uratowane judaika wszelkiego rodzaju miały trafić do Palestyny i diaspory żydowskiej poza Europą. Scholem wraz z ocalałym w getcie Theresienstadt L. Baeckiem przekonywali: „że tam, dokąd wędrują Żydzi pragną iść z nimi ich książki”⁹⁰.

W 1947 r. CEJCR pod skróconą nazwą Jewish Cultural Reconstruction (JCR) została uznana w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec za prawnego powiernika (*trustee*) „osieroconych” (*heirless*, bez spadkobierców) żydowskich dóbr kultury⁹¹. W strefie tej znajdowała się największa liczba zrabowanych przez nazistów w całej okupowanej Europie dzieł sztuki i kultury. Zostały one zwiezione do kilku składnic (tzw. Collecting Points) utworzonych i kierowanych przez oficerów specjalnej sekcji armii amerykańskiej MFAA (Monuments, Fine Arts, and Archives). Jedną z tych składnic był Offenbach Archival Depot (OAD; Centralny Depozyt Archiwalny w Offenbach) umieszczony przez Amerykanów w kolosalnych zabudowaniach koncernu IG Farben. Do otwartego w marcu 1946 r. OAD zwieziono ponad trzy miliony woluminów (w przeważającej mierze zrabowanych Żydom i organizacjom żydowskim), a także tysiące rytualnych judaików. 2,5 miliona książek udało się do końca 1947 r. restytuować ich właścicielom w Niemczech lub do krajów ich pochodzenia (głównie w Europie Zachodniej), które z kolei winny były przekazać je ich prawnym właścicielom⁹². W odniesieniu do krajów Europy Wschodniej okazało

88 O tym traktują publikacje wymienione w przyp. 84 i 86.

89 JRSO została założona w Nowym Jorku w 1948 r. przez amerykańskie i międzynarodowe organizacje żydowskie jako reprezentant osieroconego majątku zamordowanych Żydów i rozwiązanych przez nazistów organizacji żydowskich.

90 G. Scholem, *Briefe. 1: 1914–1947*, hrsg. von I. Shedletzky, München 1994, s. 316. Przedstawiciele Otzrot Hagolah z Scholemem i Bermanem na czele byli zdania, że absolutny priorytet należy się Bibliotece Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, uznawanej przez nich za skarbnicę narodu żydowskiego a nie tylko Izraela.

91 O JCR, jej powstaniu, działalności i jej koncepcji „odtworzenia” kultury europejskich Żydów zob. E. Gallas, dz. cyt., w szczególności rozdział 2: *Zukunftsentwürfe. Die Jewish Cultural Reconstruction (JCR) und die Wiederherstellung der europäisch-jüdischen Kultur*, s. 77–221.

92 140 pracowników OAD wykonało tytaniczną pracę. Codziennie sortowano i identyfikowano ok. 10 000 tomów. Restytuowano ponad 90% zgromadzonych zasobów; liczbowo: Niemcy (Berlin): 700 000; Holandia: 329 000; Francja: 328 000, ZSRR: 232 000; Włochy: 225 000; Polska: 25 000, pozostałe okupowane przez III Rzeszę kraje mniej niż po 10 000. Ponadto 24 000 wol. przekazano dipisom. Zob. S.J. Pomrenze, *The Restitution of Jewish Cultural Treasures after the*

się to bez porównania trudniejsze, ponieważ większość zrabowanych stamtąd zbiorów stanowiła albo prywatną własność Żydów, którzy zginęli w Zagładzie, albo należała do rozwiązanych i niereaktywowanych organizacji i instytucji żydowskich. Nie mówiąc o wprowadzanym systemie komunistycznym i związanej z nim programowej nacjonalizacji oraz o spotęgowanym powojennym antysemityzmie, który skutecznie przeciwdziałał nadziei na odrodzenie na tych terenach życia żydowskiego.

Wyjątkową pozycję uzyskały w tym kontekście zidentyfikowane w OAD liczące ponad 80 000 woluminów zbiory JIWO i Biblioteki Straszuna⁹³. Jak już wspomniano JIWO, które w Wilnie przestało istnieć miało w Nowym Jorku swoją filię. Kierujący nią M. Weinreich od 1942 r. indagował amerykańskie organizacje żydowskie i US State Department (Departament Stanu USA) zapytaniami o losy wileńskiej centrali Instytutu i jej zbiorów⁹⁴. Niemal natychmiast po zakończeniu wojny Weinreich poinformował też władze amerykańskie, że najprawdopodobniej zrabowane zbiory JIWO znajdują się w ewakuowanych z Frankfurtu do Hungen zasobach nazistowskiego IEJ. Kontrowersje między Weinreichem a JCR dotyczące przekazania zbiorów wileńskiego JIWO, nade wszystko zaś zidentyfikowanych woluminów z Biblioteki Straszuna (wszystkie posiadały stempel MSV, w przeciwieństwie do często nieoznakowanych zbiorów JIWO), a także innych wileńskich bibliotek do nowojorskiego YIVO powiększał fakt, że nie tylko ZSRR ale także Polska rościła sobie tytuł do zwrotu przynajmniej ich części⁹⁵. L. Dawidowicz, która jako wysłanniczka

Holocaust: the Offenbach Archival Depot's Role in the Fulfillment of U.S. International and Moral Obligations (a First Hand Account, Proceedings of the 37th Annual Convention of the Association of Jewish Libraries (Denver, CO – June 23–26, 2002, dostępne online na stronie jewishlibraries.org.

Seymour J. Pomrenze (1915–2011) był pierwszym dyrektorem OAD (marzec-maj 1946) i oficerem MFAA jak jego następcy: Isaac Bencowitz (maj-listopad 1946) i do zamknięcia OAD w 1949 r. Theodore Heinrich (1910–1981). Bencowitz rozwinął system identyfikacji oparty na fotografiach znaków własnościowych w książkach. „Fotografie indeksowano według krajów, a każdy z sortujących odpowiadał za trzy lub cztery exlibrisy lub in. znaki własnościowe. Książki i dokumenty trafiały na taśmociągi, a każdy z sortujących wybierał te oznaczone przypisanymi mu znakami, co pozwalało dzielić je według ich pochodzenia. System ten okazał się niezwykle cenny, jako że pozwalał sortującym, którzy nie znali wielu języków wschodnioeuropejskich, na łatwą identyfikację pozycji. Książki udokumentowano w 35 językach, a ponad połowa z 4000 exlibrisów i znaków własnościowych była pochodzenia wschodnioeuropejskiego”, cyt. za *Isaac Bencowitz (1896–1972)*, [online] <https://web.archive.org/web/20120115151238/http://www.monumentsmen.com/bio.php?id=17> [dostęp 3.05.2022]. Ponad 2/3 spośród 4000 stempli i znaków dotyczyło żydowskich właścicieli.

93 O zbiorach wileńskiego YIVO w OAD zob. E. Gallas, dz. cyt., s. 56–59.

94 Szczegółowy opis wysiłków nowojorskiego YIVO w sprawie restytuowania doń odnalezionych w strefie amerykańskiej okupowanych Niemiec i w Czechosłowacji zbiorów wileńskiego YIVO z podkreśleniem roli M. Weinreicha zob. B. Shilo, dz. cyt. s.39–132.

95 Centralny Komitet Żydów w Polsce wystąpił za pośrednictwem polskiego rządu i ambasady w Waszyngtonie z roszczeniem zwrotu do Polski 260 skrzyń, które z OAD trafiły do nowojorskiego YIVO za: B. Shilo, dz. cyt., s.76.

JOINTu podjęła się w 1947 r. identyfikacji w OAD wileńskich zbiorów, w liście do Weinreicha pisała:

Jest tutaj polski major [Karol Estreicher], który chce, aby wszystkie polskie publikacje (wszystko publikowane w Polsce) zostały tam zwrócone. Horne [Joseph, główny archiwista OAD w latach 1947–1949] powiedział mi, aby opowiedzieć mu o Polsce i wesprzeć jego [własną] już wyrobioną opinię, że nie ma nadziei na odnowienie życia kulturalnego w Polsce. Być może istnieje tam społeczność żydowska, ale uważa [Horne], że nikt nigdy nie zrobi użytku z tego materiału⁹⁶.

Władze amerykańskie uznały ostatecznie nie tylko prawny tytuł własnościowy nowojorskiego YIVO do zbiorów jego wileńskiej centrali, ale także uczyniły go sukcesorem z nimi „powiązanych bibliotek” (*associated libraries*) wileńskich, wśród nich ponad 25 000 woluminów Biblioteki Straszuna, która była własnością gminy wyznaniowej w Wilnie⁹⁷. W dwóch transzach dotarły one w 1948 i 1949 r. do swego nowego nowojorskiego domu⁹⁸. 17 VI 1947 r. Dawidowicz była w Offenbach świadkiem wysłania 420 skrzyń z książkami i materiałami archiwalnymi JIWO do Nowego Jorku: „To doświadczenie było jak spełnienie marzeń. [...] w namacalny sposób ocalałam część Wilna, nawet jeśli były to tylko przedmioty nieożywione – książki, zwykłe kartki papieru, strzępy i odłamki cywilizacji”⁹⁹.

W końcowym etapie działalności OAD pozostało w nim ok. 300 000 niezidentyfikowanych książek woluminów. Ponad 80 000 spośród nich – wespół z kilkuset zwojami Tory i kilkoma tysiącami rytualnych judaików – otrzymała JCR, potraktowana przez władze amerykańskie jako powiernik żydowskiego mienia uznanego za nieposiadające spadkobierców i sukcesorów (często apriorycznie w odniesieniu do krajów Europy Wschodniej) albo niezidentyfikowane. Do zakończenia swojej misji na przełomie lat 40. i 50. XX w. JCR przekazała po ok. 40% z nich Izraelowi (głównie Narodowej Bibliotece Izraela przy Uniwersytecie Hebrajskim) i Stanom Zjednoczonym Ameryki (m.in. do Biblioteki Kongresu i Jewish-Theological Seminary w Nowym Jorku), resztę rozdysponowując głównie między gminy żydowskie w Ameryce Łacińskiej¹⁰⁰.

96 E. Gallas, dz. cyt., s. 57. List Dawidowicz do Weinreicha z 16 II 47.

97 Zabiegi poprzedzające decyzję władz amerykańskich o przekazaniu Biblioteki Straszuna nowojorskiemu YIVO zob. D. Rabinowitz, dz. cyt., s.102–128.

98 S.J. Pomrenze, dz. cyt., podaje, że nowojorskie YIVO otrzymało łącznie z OAD 92 000 książek i dokumentów.

99 L.S. Dawidowicz, *What is the Use of Jewish History. Essays*, New York 1992, s.37.

100 Spośród tych 20% JCR przekazała także pewną liczbę książek do obozów dipisów, głównie w Bawarii oraz ok. 8% gminom żydowskim w Europie Zachodniej. Łącznie JCR przejęła w okupowanych Niemczech powiernictwo i rozdystrybuowała między różne organizacje żydowskie na świecie (bez „Błoku Komunistycznego”) ok. 500 000 woluminów i tysiące rytualnych obiektów, zob. E. Gallas, dz. cyt., s. 15.

W zaskakujący sposób JCR potraktowała natomiast 11 000 tomów wrocławskiego Seminarium Rabinackiego, które via RSHA trafiły do biblioteki Instytutu Badań nad Kwestią Żydowską (IEJ) we Frankfurcie nad Menem i stamtąd do OAD, a po jego rozwiązaniu od 1949 r. znajdowały się w składnicy w Wiesbaden¹⁰¹. JCR początkowo zamierzała rozdysponować je po połowie między Narodową Bibliotekę Izraela w Jerozolimie i nowojorskie Jewish-Theological Seminary, które powstało w 1886 r. na wzór wrocławskiego JTS. Drobną część zbioru miała ponadto trafić do dotkniętej trzęsieniem ziemi gminy żydowskiej w Meksyku (Mexico City).

Nieoczekiwanie jednak w końcu 1949 r. z prośbami o przekazanie wrocławskiego księgozbioru JTS wystąpił do H. Arendt i S.W. Barona Szwajcarski Związek Gmin Żydowskich (SIG; Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund). Przekonywał, że pożytecznie byłoby wzbogacić jego własne cenne zbiory biblioteczne o komplementarne w charakterze wrocławskie. Mimo stanowczego sprzeciwu Scholema Arendt przychyliła się do kierowanych z Zurychu prośb. JCR zgodziła się więc na transfer niemal 6000 tomów z biblioteki wrocławskiego Seminarium do Szwajcarii pod warunkiem, że będą traktowane jako niepodzielny zbiór i odpowiednio konserwowane. W kwietniu 1950 r. książki trafiły do Szwajcarii i *lege artis* przeszły na własność SIG. I niemal natychmiast zostały rozdzielone między trzy gminy: w Zurychu, Bazylei i Genewie.

Po latach

G. Scholem uważał, że tragedią nie mniejszą niż grabież było celowe zniszczenie tworzonych latami zbiorów bibliotecznych będących emanacją środowisk, które je stworzyły i którym służyły. Największą i najbardziej bolesną stratą jest jednak, jak sądzi, brak czytelników, dla których te księżnice powstawały, także tych, którym miały służyć w przyszłości. Co oznacza przerwanie kulturowego *continuum*, utratę fundamentu żywej pamięci.

Los biblioteki Jüdisch-Theologisches Seminar Fraenckel'scher Stiftung zu Breslau i dzisiejszy stan jej zachowanych zbiorów uprzytamniają ten stan rzeczy nadzwyczaj dobitnie. W warszawskim ŻIH-u ze stu historycznych manuskryptów i inkunabułów wrocławskiej biblioteki zostało dzisiaj mniej niż połowa(!)¹⁰². Niektóre cenniejsze, pochodzące z JTS książki są dostępne w zdigitalizowanej formie na stronie internetowej Centralnej Biblioteki Judaistycznej ŻIH bez żadnego komentarza, co jest tyleż historycznie fałszywe

101 Y. Domhardt, dz. cyt., s. 154–160; zob. też E. Gallas, dz. cyt., s. 175, 254.

102 102 obiekty wymienia G. Weil, *Sur une bibliothèque systématiquement pillée par les Nazis. Le catalogue des manuscrits et incunables retrouvés de la Bibliothek des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau*, [w:] *Hommage à Georges Vajda. Études d'histoire et de pensée juives*, ed. G. Vajda, G. Nahon, Ch. Touati, Louvain 1980, s. 579–604.

co proveniencyjnie mylące. Wrocławskie rękopisy i dokumenty archiwalne znajdujące się w moskiewskiej Wszechrosyjskiej Państwowej Bibliotece Literatury Obcej im. M.I. Rudomino zostały skatalogowane i miały być dostępne online, ale do dziś nie mamy żadnej wiedzy o przechowywanych tam książkach z wrocławskiego Seminarium¹⁰³. W Meksyku (Mexico City) w posiadaniu gminy Żydów aszkenazyjskich zachowało się 21 tomów z księgozbioru JTS spośród kilkuset wysłanych tam w 1950 r. przez JCR. Gmina żydowska w Bazylei wyprzedała się przez lata z najcenniejszych, uratowanych wrocławskich książek, o które tak zabiegała w końcu lat 40. XX w., a resztę w bardzo złym stanie zachowania podzuciła bez uprzedzenia w lecie 2006 r. do biblioteki Israelitische Cultusgemeinde Zurich (ICZ; Żydowska Gmina Wyznaniowa w Zurychu)¹⁰⁴. W 2017 r. sprowadzono do Zurichu także część zbiorów JTS z biblioteki gminy żydowskiej w Genewie. Obecnie w bibliotece ICZ jako depozyt SIG znajduje się podobno ok. 3400 tomów z biblioteki wrocławskiego Seminarium, które poddawane są konserwacji i opracowaniu¹⁰⁵. O brakujących ponad dwóch tysiącach woluminów nic nie wiadomo. W 2004 r. Biblioteka Narodowa w Pradze restytuowała 34 historyczne rękopisy i siedem inkunabułów JTS, głównie z kolekcji Saravala, Żydowskiej Gminie Wyznaniowej we Wrocławiu, która *nota bene* nie jest prawnym sukcesorem nie tylko JTS, ale nawet niemieckiej Jüdische Gemeinde Breslau¹⁰⁶. Przekazane zostały w depozyt Oddziałom Rękopisów i Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nigdzie od tego czasu w oryginale nieudostępniane. Spoczywają tam pod nazwą Kolekcji Saravala. Jej wirtualna wystawa jest dostępna na stronie internetowej Katedry Judaistyki Uniwersytetu Wrocławskiego¹⁰⁷. W roku 2017 berlińska Zentral-und Landesbibliothek (ZLB; Centralna Biblioteka Krajowa w Berlinie) przekazała uroczyście Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (FODZ) 24 tomy z biblioteki wrocławskiego Seminarium, które zidentyfikowała w trakcie badań proveniencji swoich zbiorów¹⁰⁸. Staatsbibliothek zu Berlin

103 Katalog manuskryptów i archiwaliów JTS w zbiorach rosyjskich zapewnia, że prezentuje wszystkie znajdujące się w Rosji dokumenty JTS, zob. *Catalogue of manuscripts...*, s. 14; zob. też Cieślińska-Lobkowicz, dz. cyt., s. 374.

104 Y. Domhardt, dz. cyt., s. 160; G. Heim, *Nie über die Bücher gegangen*, „Tachles“ 22.03.2019, [online] <https://swissjews.ch/site/assets/files/0/09/925/tachles-bibliothek.pdf> [dostęp 12.05.2022].

105 *Jüdisch-Theologisches Seminar Fraenckel'scher Stiftung (Breslau), Bibliothek*, [online] [https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_\(Breslau\)_Bibliothek](https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_(Breslau)_Bibliothek) [dostęp 12.05.2022].

106 Cieślińska-Lobkowicz, dz. cyt., s. 374–378.

107 *Kolekcja Saravala*, [online] <https://judaistyka.uni.wroc.pl/katedra-judaistyki/biblioteka/kolekcja-saravala/> [dostęp 12.05.2022].

108 <https://www.zlb.de/en/subject-information/special-area/provenienzforschung/restitutions/jewish-theological-seminary-of-breslau.html> [dostęp 15.02.2023]

(SBB-PK; Biblioteka Państwowa w Berlinie) także doszukała się w swoich zasobach tomów z JTS. Niektóre wydają się być darem RSHA, inne trafiły tu po wojnie w wyniku antykwarycznych zakupów¹⁰⁹. Liczba woluminów JTS w ŻIH-u, Narodowej Bibliotece Izraela w Jerozolimie, w nowojorskich Jewish-Theological Seminary i Leo Baeck Institute nie jest znana. Można by wszystkie rozproszone po tylu bibliotekach i archiwach dokumenty, rękopisy i książki zebrać a przynajmniej wspólnie skatalogować online, tworząc rodzaj wirtualnego pomnika zniszczonej biblioteki Jüdisch-Theologisches Seminar zu Breslau. Pytanie, czy ktoś naprawdę tego pragnie?¹¹⁰

Są też krzepiące przykłady. W latach 1995 i 1996 Litwa przekazała nowojorskemu YIVO Research Institute zdigitalizowane w całości zbiory przedwojennej biblioteki wileńskiego YIVO, których nie udało się zniszczyć ani nazistom, ani komunistom. Ich część, jak wspominałam, A. Ulpis ukrył tuż po wojnie na dziesięciolecie w podziemiach dawnego klasztoru karmelitów w sowieckim Wilnie. Drugą część odkryto w 1993 r. podczas remontu dawnego budynku JIWO¹¹¹. Dzisiaj nowojorska „*Vilna Collection*” posiada ponad 6000 tomów w jidysz i innych językach oraz 3000 czasopism z biblioteki wileńskiego JIWO, a z jego archiwum 61 zespołów archiwalnych (45 metrów bieżących) oraz 41 000 tomów z Biblioteki Straszuna¹¹². Zaś projekt „*The Edward Blank YIVO Vilna Online Collections*”, łączący nowojorskie zbiory wileńskiego JIWO z litewskimi, znajdującymi się w Litewskiej Bibliotece Narodowej, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk oraz w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym wyznacza wzór współpracy, godny tradycji przedwojennego JIWO¹¹³.

Drugi przykład godny naśladowania to Cyfrowa Biblioteka Jesziwy Chachmej Lublin, stworzona przez lubelski Ośrodek „*Brama Grodzka Teatr NN*”. Obok informacji historycznych prezentuje ona

109 Na stronie <https://provenienz.staatsbibliothek-berlin.de/> znajduje się 75, 74 czy 71 ponad 70 woluminów pochodzących z JTS [dostęp 15.02.2023].

110 Wydaje się to skądinąd stosunkowo łatwe, zważywszy że niemało z materiałów dotyczących JTS i jego zbiorów znajduje się już na stronach internetowych różnych instytucji. [https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_\(Breslau\),_Bibliothek](https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_(Breslau),_Bibliothek) [12.05.2022].

111 D.F. Fishman, dz. cyt., s. 75.

112 D. Rabinowitz krytycznie ocenia włączenie niemal w 80% zachowanych zbiorów Biblioteki Straszuna, która stanowiła własność gminy żydowskiej w Wilnie do zbiorów prywatnej instytucji jaką było wileńskie i jest nowojorskie YIVO; w dodatku umieszczenie jej w ramach „*Vilna Collection*”, co pozbawia ją historycznej autonomii. Niemniej krytycznie ocenił zawartą w 1958 r. umowę YIVO z Cvi Harkavym, wnukiem brata M. Straszuna, który zrzekł się praw prywatnej do biblioteki Straszuna w zamian za przekazanie do religijnej biblioteki Hechal Shlomo w Jerozolimie ok 500 duplikatów literatury rabinicznej. O tym D. Rabinowitz, dz. cyt., s.146–156, także (mniej krytycznie) B. Shilo, dz. cyt., s. 71–72.

113 *The Edward Blank YIVO Vilna Online Collections*, [online] <https://vilnacollections.yivo.org> [dostęp 3.05.2022].

zachowane książki wchodzące kiedyś w skład księgozbioru Jesziwy – 130 ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma w Warszawie, ponad 200 ze zbiorów prywatnych, ponad 100 Biblioteki Narodowej Izraela, 7 z Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Lublinie, a także książki z Biblioteki Majmonidesa, Jesziwy Har Etzion i biblioteki Chabad-Lubavitch”¹¹⁴.

23 IX 2022 r. do Jesziwy Mędrców Lublina powróciły następane dwie książki zidentyfikowane w zbiorach Freie Universität Berlin¹¹⁵.

Oby zwiastunem podobnej inicjatywy i wspólnych badań proveniencyjnych w odniesieniu do skonfiskowanych bibliotek żydowskich Wrocławia, Berlina, Warszawy był zrekonstruowany przed kilku laty na fasadzie budynku Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie dwujęzyczny (po polsku i hebrajsku) przedwojenny napis: Główna Biblioteka Judaistyczna.

Bibliografia

- The Black Book of Polish Jewry. An account of the martyrdom of Polish Jewry under the Nazi occupation*, ed. J. Apenszlak, [New York] 1943.
- Borin J., *Embers of the soul: the destruction of Jewish books and libraries in Poland during World War II*, „Libraries & Culture : Journal of Library History” 1993, t. 28, nr 4, s. 445–460.
- M. Bušek, *Provenance research in the Book Collection of the Jewish Museum in Prague*, [w:] *Treuhänderische Übernahme und Verwaltung. International und interdisziplinär betrachtet*, hrsg. von O. Kaiser, C. Köstner-Pemsel, M. Stumpf, Wien 2018, s. 145–154.
- Catalogue of manuscripts and archival material of Juedisch-Theologisches Seminar Breslau held in Russian depositories*, ed. E. Genieva, Moskwa 2003.
- Cieślińska-Lobkowicz N., *Raub und Rückführung der Leon Vita Saraval Sammlung der Bibliothek des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. Zweites Hannoversches Symposium*, hrsg. von R. Dehnel, Frankfurt am Main 2006, s. 366–378.
- Commission on European Jewish Cultural Reconstruction: *Tentative List of Jewish Cultural Treasures in Axis – Occupied Countries*, 1946. Supplement to Jewish Social Studies, Vol VIII, No 1, [online] https://www.lootedart.com/MFEU4S32631_print
- Cyfrowa Biblioteka Jesziwy/ The Yeschiwa Digital Library, online: <https://teatrnn.pl/wystawy/cyfrowa-biblioteka-jesziwy/>
- Dawidowicz L.S., *From that place and time. A memoir 1938–1947*, New York-London 1989.
- Dawidowicz L.S., *What is the Use of Jewish History? Essays*, New York 1992.

114 <https://teatrnn.pl/wystawy/cyfrowa-biblioteka-jesziwy/> [dostęp 2.05.2023].

115 Tamże.

- Domhardt Y., *Bibliotheken im Exil. Stationen der Wanderschaft der Bibliothek des Breslauer Rabbinerseminars. Ein Werkstattbericht aus Zürich*, [w:] *NS-Raubgut in Museen, Bibliotheken und Archiven. Viertes Hannoversches Symposium*, hrsg. von R. Dehnel, Frankfurt am Main 2012, s. 147–162.
- Doroszewski J., *Uczelnia Mędrców Lublina (Jeszywas Chachmej Lublin) w latach 1930–1939*, [w:] *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, red. J. Doroszewski, T. Radzik, Lublin 1992, s. 99–112.
- The Edward Blank YIVO Vilna Online Collections*, [online] <https://vilnacollections.yivo.org> [dostęp 3.05.2022].
- E.P. [E. Pessen], *Jüdisch-Theologisches Seminar*, [w:] *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden. T. 3*, begr. G. Herlitz, Berlin 1929, s. 466–467.
- Encyclopedia judaica: das Judentum in Geschichte und Gegenwart*. [Bd.] 8: Hesse-Jerusalem, red. J. Klatzkin, I. Elbogen, Berlin 1931, szp. 159–160.
- Fishman D.F., *Embers plucked from the fire. The rescue of Jewish cultural treasures in Vilna*, [w:] *The Holocaust and the book. Destruction and preservation*, ed. J. Rose, Boston 2001, s. 66–78. [wydanie w podwójnej wersji językowej: angielskiej i jidysz, wydał nowojorski YIVO w 1996 r.].
- Gaca-Dąbrowska Z., *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1983.
- Gallas E., »Das Leichenhaus der Bücher«. *Kulturrestitution und jüdisches Geschichtsdenken nach 1945*. Edition: 2, durchgesehene Auflage, Göttingen 2016.
- Grimsted Kennedy P., *Sudeten Crossroads for Europe's Displaced Books: The 'Mysterious Twilight' of the RSHA Amt VII Library and the Fate of a Million Victims of War*, [w:] *Restitution of Confiscated Art Works – Wish or Reality? Documentation, Identification and Restitution of Cultural Property of the Victims of World War II. Proceedings of the International Academic Conference Held in Liberec, 24–26 October 2007*, ed. M. Borák, Prague 2008, s. 123–180.
- Gemeinsamer BibliotheksVerbund GBV. ProvenienzWiki – Plattform für Provenienzforschung und Provenienzerschließung : *Jüdisch-Theologisches Seminar Fraenckel'scher Stiftung (Breslau), Bibliothek*, [online] [https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_\(Breslau\),_Bibliothek](https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_(Breslau),_Bibliothek) [Zugang 12.05.2022].
- Heim G., *Nie über die Bücher gegangen*, „Tachles“ 22.03.2019, [online] <https://swissjews.ch/site/assets/files/0/09/925/tachles-bibliothek.pdf> [dostęp 12.05.2022].
- Isaac Bencowitz (1896–1972)*, [online] <https://web.archive.org/web/20120115151238/http://www.monumentsmen.com/bio.php?id=17> [dostęp 3.05.2022].
- Jahresberichte des Jüdisch-theologischen Seminars „Fraenckelscher Stiftung“*, [online] <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/2720904> [dostęp 07.02.2023].
- Jüdisch-Theologisches Seminar Fraenckel'scher Stiftung (Breslau), Bibliothek*, [online] [https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_\(Breslau\),_Bibliothek](https://provenienz.gbv.de/J%C3%BCdisch-Theologisches_Seminar_Fraenckel%27scher_Stiftung_(Breslau),_Bibliothek) [dostęp 12.05.2022].

- Kaplan Ch.A., *Dziennik 1939. Megila życia*, Warszawa 2019.
- Kaufmann I., *Die Hochschule für die Wissenschaft des Judentums (1872–1942)*, Berlin 2006.
- Kawalko A., *A Story of survival. Hebrew manuscripts and incunabula from the Saraval Collection in the Manuscriptorium – Digital Library of the Memoriae Mundi Series Bohemica Project*, „Medaon. Magazin für Jüdisches Leben in Forschung und Bildung” 2015, nr 17, [online] <https://www.medaon.de/en/ausgabe/medaon-9-2015-17/> [dostęp 12.05.2022].
- Kirchhoff M., *Häuser des Buches. Bilder Jüdischer Bibliotheken*, Leipzig 2002.
- Kolekcja Saravala*, [online] <https://judaistyka.uni.wroc.pl/katedra-judaistyki/biblioteka/kolekcja-saravala/> [dostęp 12.05.2022].
- Kopciowski A., *Zagaдка księgozbioru lubelskiej Jesziwy*, 24 kwietnia 2006, [online] https://www.bu.kul.pl/art_10817.html [dostęp 19.04.2022].
- Loewinger D.S., Weinryb B.D., *Catalogue of the Hebrew manuscripts in the library of the Juedisch-Theologisches Seminar in Breslau*, Wiesbaden 1965.
- Loewinger D.S., Weinryb B.D., *Jiddische Handschriften in Breslau*, [b.m.] 1936.
- Mężyński A., *Die Judaistische Bibliothek bei der Großen Synagoge in Warschau und das Schicksal der Bücher aus dem Warschauer Ghetto*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. Zweites Hannoversches Symposium*, hrsg. von R. Dehnel, Frankfurt am Main 2006, s. 85–95.
- Mężyński A., *Kommando Paulsen. Organisierter Kunstraub in Polen 1942–45*, Köln 2000.
- Mężyński A., *Kommando Paulsen. Październik-grudzień 1939*, Warszawa 1994.
- Nosek M., *The Collection of Leon Vita Saraval*, [w:] *The lost heritage of cultural assets. The documentation, identification, restitution and repatriation of the cultural assets of WWII victims. Proceedings of the international academic conference in Brno (20.–21.11.2003)*, ed. M. Borák, Prague 2005, s. 130–132.
- Pomrenze S.J., *The Restitution of Jewish Cultural Treasures after the Holocaust: the Offenbach Archival Depot’s Role in the Fulfillment of U.S. International and Moral Obligations (a First Hand Account)*, Proceedings of the 37th Annual Convention of the Association of Jewish Libraries (Denver, CO – June 23–26, 2002, dostępne online na stronie jewishlibraries.org
- Rabinowitz D., *The Lost Library. The Legacy of Vilna’s Strashun Library in the Aftermath of the Holocaust*, Waltham Massachusetts 2019.
- Rausz M., *Biblioteka i Czytelnia Ezra w Krakowie*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*. T. 7, pod red. H. Kosętki, Kraków 2005, s. 148–157.
- Ronen S., *Die Hochschule für die Wissenschaft des Judentums 1872–1942*, [online] <https://www.hagalil.com/bet-debora/journal/ronen.htm> [dostęp 08.02.2023].
- Rupnow, D., *Judenforschung im Dritten Reich. Wissenschaft zwischen Politik, Propaganda und Ideologie*, Baden-Baden 2011.
- Schidorsky D., *The library of the Reich Security Main Office and its looted Jewish book collections*, „Libraries and Cultural Record” 2007, vol. 42, nr 1, s. 21–47.

- Schidorsky D., *The salvaging of Jewish books in Europe after the Holocaust: the efforts of the Hebrew University and of the Jewish National and University Library – success and failure*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. Zweites Hannoversches Symposium*, hrsg. von R. Dehnel, Frankfurt am Main 2006, s. 197–212.
- Scholem G., *Briefe. 1: 1914–1947*, hrsg. von I. Shedletzky, München 1994.
- Scholem G., *Von Berlin nach Jerusalem. Jugenderinnerungen*, erweiterte Fassung, aus dem Hebräischen von M. Brocke und A. Schatz, Frankfurt am Main 1997.
- Schorr M., *Przemówienie inauguracyjne wygłoszone przez rabina prof. d-ra Mojżesza Schorra Senatora Rzeczypospolitej na uroczystości otwarcia gmachu Głównej Biblioteki Judaistycznej przy Wielkiej Synagodze w Warszawie dnia 22 kwietnia 1936 roku*, Warszawa 1936. dostępne online na polona.pl
- Schroeder W., *Beschlagnahme und Verbleib jüdischer Bibliotheken in Deutschland vor und nach dem Novemberpogrom 1938*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. Zweites Hannoversches Symposium*, hrsg. von R. Dehnel, Frankfurt am Main 2006, s. 27–36.
- Schroeder W., *Die Bibliotheken des RSHA: Aufbau und Verbleib*. Druckfassung Vortrag Weimar 11.9.2013, [online] http://www.initiativefortbildung.de/pdf/provenienz_schroeder.pdf [dostęp 3.05.2022].
- Shavit D., *Jüdische Bibliotheken in den polnischen Ghettos der NS-Zeit*, [w:] *Bücher und Bibliotheken in Ghettos und Lagern, 1933–1945*, Kühn-Ludewig, M., Dehmlow, R. (red) Hannover 1991, s. 57–82.
- Shavit D., *Hunger for the Printed Word. Books and Libraries in the Jewish Ghettos of Nazi-Occupied Europe*, Jefferson, North Carolina and London, 1997.
- Shilo B., *Ein Drama in Akten. Die Restitution der Sammlungen des Wilnaer YIVO*, Göttingen 2022.
- Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz/Provenienzforschung [online:] <https://provenienz.staatsbibliothek-berlin.de/> [Zugang 15.02.2023]
- Steinschneider M., *Catalogue de la bibliotheque de litterature hebraique et orientale et d'auteurs hebreux de feu Mr. Leon V. Saraval*, Trieste 1853.
- Strouhalova M., *Hidden or forbidden? Remarkable history of the books stored in the Reserve Collections of the National Library of the Czech republic*, Praga 2017.
- Sutter S.C., *The lost Jewish libraries of Vilna and the Frankfurt Institut zur Erforschung der Judenfrage*, [w:] *Lost libraries. The destruction of great book collections since antiquity*, ed. by J. Raven, Houndmills [i in.] 2004, s. 219–235.
- Weil G.E., *Sur une bibliothèque systématiquement pillée par les Nazis. Le catalogue des manuscrits et incunables retrouvés de la Bibliothek des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau*, [w:] *Hommage à Georges Vajda. Études d'histoire et de pensée juives*, ed. G. Nahon, Ch. Touati, Louvain 1980 s. 579–603.
- Weiss Y., *Von Prag nach Jerusalem. Jüdische Kulturgüter und israelische Staatsgründung*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 2015 T. 63 Z. 4
- Zentral-und Landesbibliothek Berlin/Provenienzforschung/Restitution

<https://www.zlb.de/en/subject-information/special-area/provenienzforschung/restitutions/jewish-theological-seminary-of-breslau.html> [15.02.2023]

Zieliński, K., Zielińska, N., *Jeszywas Chachmej Lublin*, Lublin 2003.

Zuckermann, B., *Catalog der Bibliothek des Breslauer jüdisch-theologischen Seminars von 190 seltenen hebraeischen Handschriften und 263 verschiedenen Ausgaben der Bibel und ihrer Theile. Zum Gebrauch für Theologen, Orientalisten und Antiquare*, Breslau 1876.